

Numer V (X), rok 2023 (10)

Colloquia Lubuskie

---

seria nova

Colloquia Lubuskie – seria nova

ISSN: 2545-0832

ISBN: 978-83-66361-40-9

Numer V (X), rok 2023 (10)

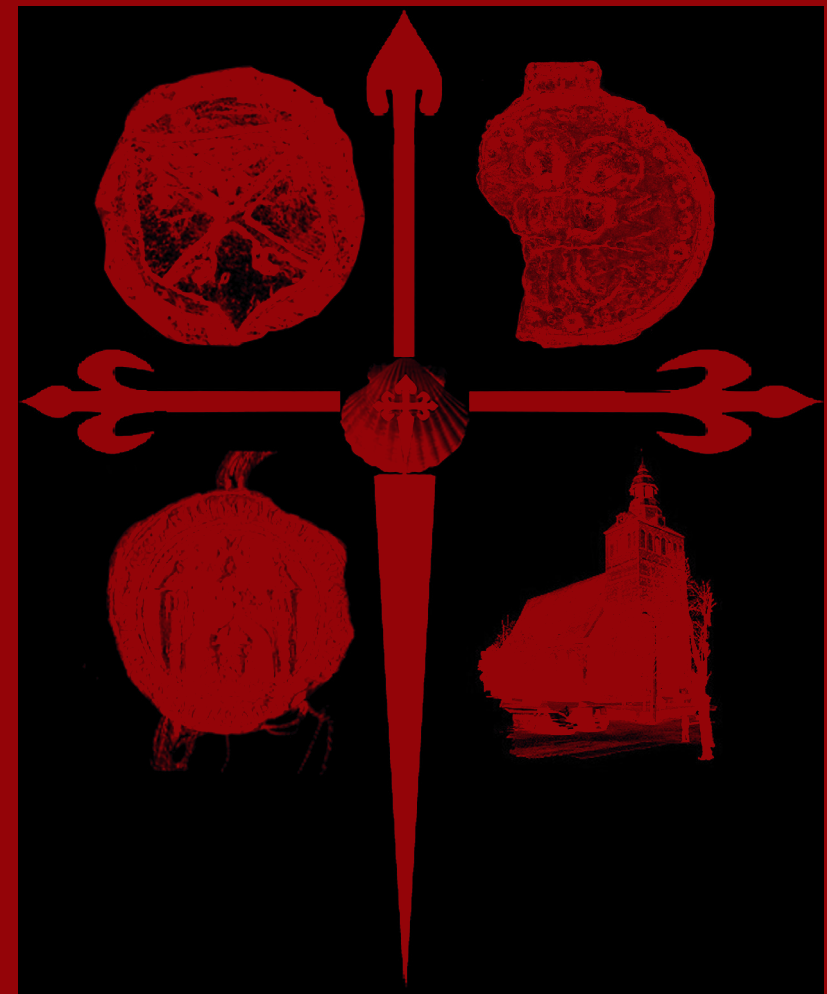

Colloquia Lubuskie

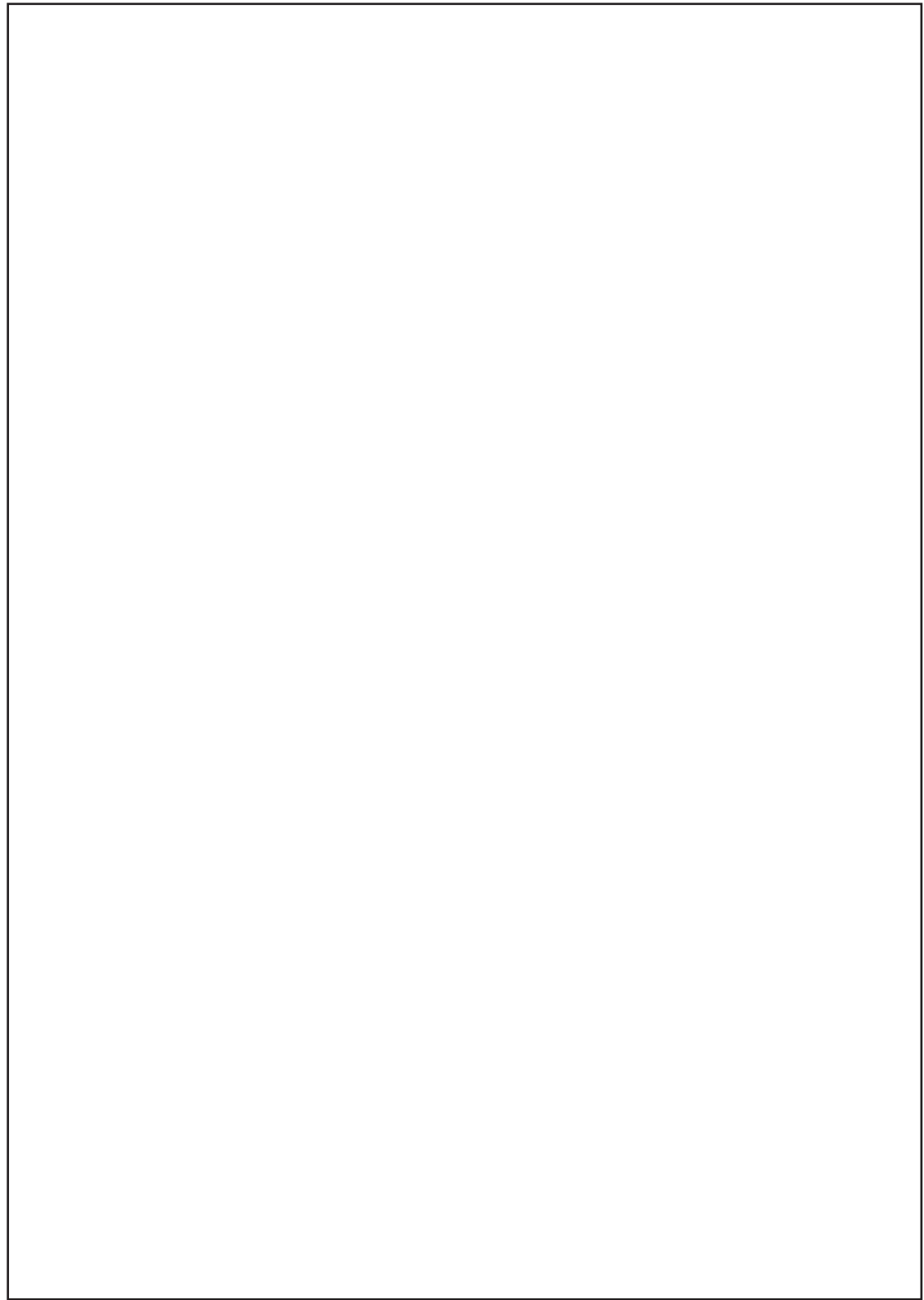
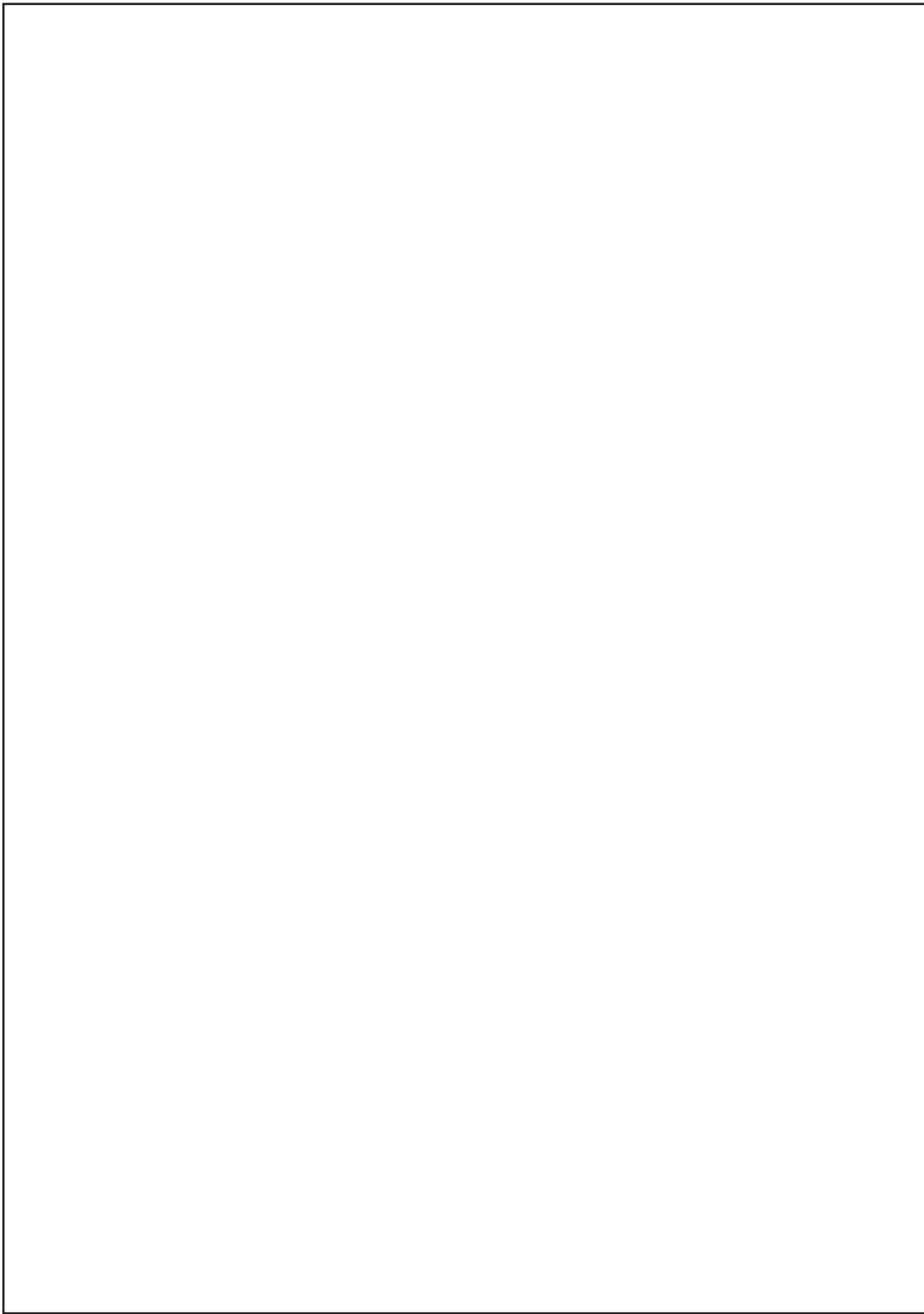
seria nova

Colloquia Lubuskie – seria nova

ISSN: 2545-0832

ISBN: 978-83-66361-40-9

Numer V (X), rok 2023 (10)

Colloquia Lubuskie

---

seria nova

Redakcja
Marek Golemski, Bożena Grabowska

Ośno Lubuskie 2023

Recenzent:

ks. prof. US dr hab. Dariusz Śmierchalski-Wachocz

Wydawca:

Parafia Rzymsko-Katolicka pw. św. Jakuba Apostoła w Ośnie Lubuskim

Współwydawca:

SONAR Sp. z o.o.

ul. Kostrzyńska 89, 66-400 Gorzów Wlkp.

tel. 95 72 50 335

e-mail: biuro@sonar.pl; www.sonar.pl

Skład i druk:

SONAR Sp. z o.o.

ISSN: 2545-0832

ISBN: 978-83-66361-40-9

Nakład: 400 szt.

Herb biskupstwa lubuskiego na zworniku kościoła w Słońsku (XV w), medalion bractwa maryjnego z Górzycy (XV w.), pieczęć kapituły lubuskiej z wyobrażeniem najstarszej katedry w Lubuszu (XIII w.), kościół pw. św. Jakuba Apostoła w Ośnie Lubuskim

W 2024 roku upłynie 900 lat od założenia biskupstwa lubuskiego. Waga tego jubileuszu wydaje się być niedoceniona, jeżeli w ogóle mówi się o tej rocznicy. W świadomości mieszkańców środkowego Nadodrza biskupstwo to nie istnieje. Nie wie się, że nazwa biskupstwa (*episcopatus lubus*) była udokumentowana źródłowo już w latach trzydziestych XII wieku, podczas, gdy nazwa terytorium (*terra lubus*) pojawiła się dopiero w połowie XIII wieku, w dokumencie, który przesądził o jego losie. Przyczyny tego stanu są złożone i nawarstwiały się od zakończenia II Wojny Światowej. W latach powojennych, w czasach podporządkowanych ateistycznej ideologii wspomnianie o biskupstwie lubuskim było źle widziane. Hasło „Myśmy tu nie przyszedli, myśmy tu wrócili” odwoływało się jedynie to tzw. piastowskich korzeni, zupełnie ignorując fakt, że władcy piastowscy byli ludźmi wierzącymi i do podstawowych powinności władców chrześcijańskich należało wspierać Kościół w działalności misyjnej i duszpasterskiej. Jedynie w nazwie struktury organizacyjnej Kościoła na tzw. ziemiach odzyskanych pojawił się na krótko przymiotnik „lubuska”. Z biegiem czasu pojawiło się coś na kształt poprawności politycznej. W okresie, w którym istniały dwa państwa niemieckie a jedno z nich było uważane za sojusznika Polski, nie wypadało czynić choćby aluzji historycznych do istnienia biskupstwa, którego terytorium było położone na terenie Polski i „zaprzyjaźnionego” państwa niemieckiego, czyli NRD, które *nota bene* jak mogło, tak utrudniało polskim historykom dostęp do swoich archiwaliów, dotyczących biskupstwa lubuskiego. Ks. prof. Anzelm Weiss mógłby coś na ten temat powiedzieć.

Stosunek ludności przybyłej na środkowe Nadodrze po II Wojnie do „wyznaniowej” przeszłości tej krainy także nie ułatwiał otoczenia materialnych śladów biskupstwa lubuskiego należytą troską. Z przekazów historycznych wiadomo, że były to lata siermiężne, lata niedostatku wszystkiego. Do tego dochodził jeszcze jeden czynnik, z reguły wiedza o katolickich początkach ziem środkowego Nadodrza i trwaniu religii katolickiej aż do końca XVI wieku w postaci struktur

kościelnych była nikła. Kwitowano wszystko przymiotnikiem „poniemieckie”, co zresztą jest zrozumiałe, wzięwszy pod uwagę przeżycia ludzi w czasie wojny. Zaczęło się tworzenie nowej rzeczywistości i urządzanie się w niej, bez znajomości jej korzeni historycznych.

A przecież biskupstwo lubuskie, istniejące na ziemiach środkowego Nadodrze, od wieków XII do drugiej połowy XVI, jest tutaj częściowo zapomnianą tradycją Kościoła polskiego, częściowo zapomnianą, albowiem prawie nieobecną w badaniach historycznych. Problemów oczekujących na podjęcie rzetelnych badań naukowych jest dużo, ale niniejsze pismo nie dotyczy stanu badań (i zaniedbań badawczych) nad historią biskupstwa lubuskiego. Nauka polska ma także pewne osiągnięcia na polu historii tego biskupstwa. Odnotujemy dwie prace. Ks. Jan Walicki w dziele *Przynależność metropolitalna biskupstwa kamińskiego i lubuskiego na tle rywalizacji Magdeburga i Gniezna* wydanej przez ponad sześćdziesięciu laty, dokładnie opisał schyłkowe lata istnienia tego biskupstwa, które – jak udowodnił źródłowo – do końca swojego istnienia podlegało metropolii w Gnieźnie. Ks. Anzelm Weiss jest autorem wydanego przez czterdziestu pięciu laty, jak dotąd najobszerniejszego polskiego opracowania *Organizacja diecezji lubuskiej w średniowieczu*. Znaczenie tego opracowania wynika z jego treści. Autor przedstawił w nim nie tylko problemy odnoszące się do organizacji diecezji, ale także zarys historii biskupstwa i słownik geograficzno-historyczny miejscowości, które należały do diecezji lubuskiej. Poza tymi dziełami ukazywały się po II Wojnie Światowej prace przyczynkarskie, które wzbogaciły wprawdzie naszą wiedzę o biskupstwie lubuskim, ale zagadnienia związane z tym biskupstwem były w nich podejmowane niejako przy okazji innych problemów.

Obecność tematyki związanej z biskupstwem lubuskim w pracach naukowych jest zatem więcej niż skromna. W dziedzinie jej popularyzacji nie jest lepiej. Jej formą są od 2011 roku sesje pod tytułem *Colloquia Lubuskie* i materiały posesyjne wydawane przez parafię św. Jakuba Apostoła w Ośnie Lubuskim. Pewien postęp odnotujemy w badaniach archeologicznych, prowadzonych w Górzycy Odrzańskiej, w pobliżu miejsc, na których wznosiła się katedra biskupstwa lubuskiego i kaplica sanktuarium maryjnego, jednego z najstarszych na ziemiach polskich. W trakcie prac wykopaliskowych znaleziono tam artefakty, które na pewno są związane z tymi miejscami kultu. Wyniki badań były publikowane w *Colloquiach Lubuskich*.

W Diecezji Zielonogórsko-Gorzowskiej są kościoły i parafie o korzeniach sięgających czasów biskupstwa. Kostrzyn, Rzepin, Ośno i Sulęcín to siedziby dawnych lubuskich dekanatów. Górzycy to jedna z trzech stolic biskupstwa lubuskiego, miejsce kultu maryjnego, tak bardzo kojarzonego z polskością. Kostrzyn, Laski Lubuskie, Kowalów, Rąpice, Torzym, Smogóry, Witnica, Sulęcín to przykłady parafii o lubuskim rodowodzie. Jubileusz 900-lecia to okazja, żeby przypomnieć ten rodowód, albowiem stanowi on o zapomnianej polskiej tożsamości środkowego Nadodrza. Jeżeli chodzi o czasy wieków średnich i wczesnej epoki nowożytnej jest świadectwem jedynym.

Przed kilkunastu laty niemiecki historyk dr Waldemar Könighaus na sesji popularnonaukowej wygłosił referat *Biskupstwo lubuskie jako klucz do euroregionu*. Nie sformułował żadnych postulatów, które można by potraktować jako wskazówki albo dyrektywy, ale świadczy to, że nasi Sąsiedzi dostrzegają problem, tylko chcą go potraktować „po swojemu”. Niedobrze się stanie, jeżeli historię polskiej diecezji wykorzysta się doraźnie, do promocji administracyjnego tworu powołanego dla szeroko pojętej integracji społeczności przygranicznych. Ryzykujemy w ten sposób, że ważny wątek naszej historii opiszą inni i na pewno opiszą źle, bo jednostronnie.

**I. Z TRADYCJI SAMORZĄDNOŚCI
WIELKOPOLSKIEJ**

MAKSYMILIAN JACKOWSKI WYBITNY WIELKOPOLANIN

*Kochał gorąco, myślał trzeźwo i działał z wytrwałością żelazną*¹. Tak napisa-
no sto siedemnaście lat temu we wspomnieniu pośmiertnym o tym wybitnym
Wielkopolanie. Z pewnością Maksymilian Jackowski należał do wyróżniają-
cych się liderów ruchu organicznikowskiego w Wielkopolsce. Organizatorów
bardzo wyrazistych w skali nie tylko Poznańskiego, ale i między zaborowej. To
sytuuje go bardzo wysoko wśród społeczników XIX wieku. Był świadomym
kontynuatorem dzieła Dezyderygo Chłapowskiego² i Karola Marcinkowskiego³,
ściśle współpracując z Hipolitem Cegielskim⁴, Augustynem Szamarzewskim⁵,

- 1 *Św. Pamięci Maksymilian Jackowski ur. 15. X. 1815 r., †.14. I. 1905 r. Mowy żałobne i głosy z prasy z powodu jego zgonu*, Poznań 1905; Karwat J., *Maksymilian Jackowski 1815-1905*, Poznań 2005, s. 5.
- 2 Dezydery Chłapowski (1788-1879), ziemianin, działacz gospodarczy, generał AP. Uczestnik wojen napoleońskich i powstania listopadowego swoich majątkach stosował najnowsze zdobycze wiedzy rolniczej, doprowadzając je do poziomu wzorcowych majątności w Wielkopolsce. W Turwi prowadził kursy dla przyszłych administratorów ziemskich. S. Jankowiak, *Chłapowski Dezydery h. Dryja*, w: *Wielkopolski Słownik Biograficzny*, Warszawa-Poznań 1981, s. 100-101.
- 3 Karol Marcinkowski, (1800-1846), lekarz, działacz niepodległościowy i społeczny. Leczył pacjentów ze wszystkich warstw społecznych, często bezpłatnie. Inicjator licznych przedsięwzięć, m.in. Towarzystwa Naukowej Pomocy, budowy Bazaru, teatru miejskiego. W. Jakóbczyk, *Doktor Marcin: Jan Karol Marcinkowski 1800-1846*, Poznań 1946.
- 4 Hipolit Cegielski (1813-1868), nauczyciel gimnazjalny, przemysłowiec, działacz społeczno-kulturalny. Zbudował fabrykę maszyn i narzędzi rolniczych, która rozwijała się bardzo dynamicznie, stając się czołową placówką polskiego przemysłu w Wielkopolsce. Poseł do sejmiku pruskiego. Był pionierem piśmiennictwa technicznego na ziemiach polskich. Pełnił różne funkcje społeczne, m.in. prezesa Centralnego Towarzystwa Gospodarczego, wiceprezesa Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, redaktora naczelnego „Gazety Polskiej”. J. Wojciak, *Cegielski Gaspar, Józef Hipolit*, w: *Wielkopolski Słownik ...*, s. 93-94.
- 5 Augustyn Szamarzewski (1832-1891), ksiądz, działacz niepodległościowy i społeczno-ekonomiczny. Łączył pracę duszpasterską z działalnością w spółdzielczości kredytowo-

hr. Augustem Cieszkowskim⁶ i Włodzimierzem Wolniewiczem⁷. Stał z nimi w pierwszym szeregu polskiego frontu obronnego, należąc w drugiej połowie XIX wieku do jego ścisłego kierownictwa. Był członkiem ścisłego kierownictwa „wielkopolskiej organizacji”. Według prof. Witolda Jakóbczyka⁸ - wybitnego badacza prac organicznych, M. Jackowski był generałem ścisłego sztabu, który tworzyli prezesi i patroni czołowych organizacji: Centralnego Towarzystwa Gospodarczego, spółek pożyczkowych, kółek włościańskich. „Sokoła”, Związku Robotników, Towarzystwa Czytelni Ludowych, Komitetu Wyborczego, kół poselskich i redaktorzy czołowych pism polskich.

Cechy osobiste i zaufanie u włościan spowodowały wzrost popularności Jackowskiego. Już w latach osiemdziesiątych XIX wieku, czyli po niespełna dziesięciu latach sprawowania patronatu nazywano go „ojcem włościan”. Podczas osobistych relacji zwracano się do niego „Ojczy”. Szybko wśród polskich mieszkańców wsi zaczęła się tworzyć jego legenda. Jego osobisty urok, wrażenie, jakie wywierał na polskich gospodarzach, w końcu nominacje na przywódcę w gorącej atmosferze zebrań, utrwały autorytet Jackowskiego. Ale był to dość despotyczny ojciec i drażliwy na punkcie swego autorytetu osobistego. Sądzić należy, że ówczesni włościanie potrzebowali takiego autorytetu, a i sam Patron takie przywództwo świadomie akceptował. Jego upór, wspomniana surowość

---

oszczędnościowej. Założył Związek Spółek Zarobkowych i Gospodarczych, będąc jego patronem. Wyszkolił licznych organizatorów spółdzielni. R. Dąbrowski, *Książdz Augustyn Szamarzewski 1832–1891*, Poznań 2007.

- 6 August Cieszkowski (1814-1894), ziemianin, filozof, ekonomista, działacz polityczny i oświatowy. Inicjator założenia Ligi Narodowej Polskiej w 1848 r. Przewodniczący Koła Polskiego w sejmie pruskim. Jego dzieła dotyczyły filozofii czynu, której nadał charakter moralny i religijny. Utworzył Wyższą Szkołę Rolną w Żabikowie k. Poznania. A. Żółtowski, *Cieszkowski August*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. IV, Kraków 1938, s. 62-65.
- 7 Włodzimierz Wolniewicz (1814-1884), ziemianin, agronom, publicysta i działacz niepodległościowy. Udział w powstaniach narodowych. Razem z Maksymilianem Jackowskim redagował miesięcznik „Ziemianin”, propagując postęp rolniczy i tworzenie banków włościańskich. A. Głowacka, *Wolniewicz Włodzimierz Adolf*, w: *Wielkopolski Słownik...*, s. 840-841.
- 8 Witold Jakóbczyk (1909-1986), prof. historii, badacz dziejów Wielkopolski XIX wieku. Autor licznych prac, m.in.: *Studia nad dziejami Wielkopolski XIX wieku. Dzieje pracy organicznej*, t. 1-3, Poznań 1951-1967; *Patron Jackowski*, Poznań 1938 (dysertacja doktorska); *Dzieje Hakaty* (z A. Galosem i F. H. Gentzenem, Poznań 1966. *W Poznańskim Bazarze 1838-1939*, Poznań 1986. *Przetrwać nad Wartą 1815-1914*, Warszawa 1989. Trzeciakowski L., *Witold Jakóbczyk*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 94/2 (1988), s. 327-330.

występowała w stosunku do najbliższego otoczenia, o czym wspominał później jego syn Tadeusz Kryspin⁹.

Oddziaływał na otoczenie swoją postawą, był dla włościan swoistym przykładem; nie tylko swoją powagą podczas wystąpień, prostą i rzeczową argumentacją, ale też i strojem. Zawsze podczas publicznych wystąpień nosił czamarę¹⁰, rogatywkę i tzw. palone buty. Ubierał się po staropolsku, gdy większość ówczesnych ziemian tego stroju już nie nosiła.

Nieustannie był w rozjazdach, zakładając nowe kółka, reorganizując stare lub źle pracujące, uczestnicząc w zjazdach powiatowych, otwierając wystawy rolnicze organizowane przez towarzystwa rolnicze. Nawet po ukończeniu 80 lat nie zrezygnował z działalności patronackiej. W 1900 roku, czyli mając już 85 lat uczestniczył jeszcze w siedmiu zebraniach powiatowych. Do końca swoich peregrynacji miał też „ojcowski” kontakt mieszkańcami wsi. Potrafił zagrać na uczuciach prostych ludzi z oddalonych miejscowości, często pozbawionych polskiego nauczyciela, księdza i dziedzica, którzy odegrać mogli rolę opiekunów i doradców.

Osoba Maksymiliana Jackowskiego łączy w sobie dwie postawy, spotykane w latach zaboru postawy: Zdawać by się mogło dwie sprzeczności: obowiązek oddania krwi ojczyźnie i chęć służenia jej wytrwałą pracą. Jackowski łączył w sobie dwie praktyki (romantyczną i organicznikowską), przy czym jedna nie osłabiała drugiej. W jego przypadku były one w stosunku do siebie komplementarne, wzajemnie się dopełniały. W młodości wychowany był w duchu oświeceniowym do 1830 r. gdy był uczniem poznańskiego Gimnazjum Marii Magdaleny. W swą dorosłość, zwłaszcza tą zawodową wkroczył w duchu romantycznym. Jako romantyk, pozbawiony możliwości działania insurekcyjnego, stał się wybitnym działaczem gospodarczym. Podjęte przez niego wśród włościan, w końcu lat sześćdziesiątych XIX w. działania służyły obronie narodowości. Były również drogą do niepodległości. Tak też uważali współpracownicy M. Jackowskiego.

---

9 Tadeusz Kryspin Jackowski (1859-1924), ziemianin, prawnik, działacz narodowy i gospodarczy. Syn Maksymiliana Jackowskiego i Marii z Lichtnekerów. Prezes Związku Ziemian, Centralnego Towarzystwa Gospodarczego i Banku Ziemskiego – ratującego polskie majątki przed przejściem w ręce niemieckie. T. G. Jackowski. *W walce o polskość*, Kraków 1972.

10 Długie i wierzchnie noszone ubranie męskie, zapinane pod szyję, noszone głównie przez szlachtę do połowy XIX wieku.

Jego dzieciństwo związane była z tradycyjnym wychowaniem szlacheckim. Ród Jackowski herbu Gozdawa wywodził się z Mazowsza. Włodzimierz Dworzaczek¹¹ odnotował tę rodzinę w Wielkopolsce od XVI wieku. W okresie staropolskim Jackowscy nigdy nie zajmowali czołowej pozycji wśród szlachty wielkopolskiej. Najstarszy dokument zachowany w aktach rodziny Jackowskich pochodzi z 1720 r. Znani są więc pradziadkowie, dziadkowie i rodzice Maksymiliana Józef¹² i Józefa z Brzezińskich. Ojciec dzierżawił majątki kapitulne w Bielawach (pow. bukowski), potem, już jako właściciel Nadziejewo, Mądre i Pętkowo w pow. średzkim. Maksymilian urodził się 11 października 1815 r. w Słupi nad Lutynią, 5 km. od Jarocina, dzisiaj to obręb wsi Wola Książęca. Ochrzczony został w kościele witaszyckim. Miał ośmioro rodzeństwa i w jego gronie spędził dzieciństwo w Nadziejewie, wychowywany w żywej wśród rodziców tradycji kościuszkowskiej i napoleońskiej¹³.

Znaczny wpływ na osobowość chłopca miał wuj ks. Józef Brzeziński – kapelan arcybiskupa Teofila Wolickiego, działacz oświatowy i bliski współpracownik Karola Marcinkowskiego¹⁴. Gdy Maksymilian miał 12 lat podjął naukę w poznańskim gimnazjum św. Marii Magdaleny, zamieszkując u ciotki Klary. Jednak długotrwała choroba, kilka miesięcy przerwy w nauce, spowodowały powtarzanie pierwszej klasy gimnazjalnej przez Maksymiliana. Po wybuchu powstania listopadowego 1830 r., jako piętnastolatek wyruszył śladami kolegów i nauczycieli gimnazjalnych do Królestwa. Dotarł do Kalisza, tam się rozchorował i po paru tygodniach powrócił do domu. Powrócił do gimnazjum, znowu powtarzając

---

11 Włodzimierz Dworzaczek (1905-1988), historyk, heraldyk, genealog, profesor Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu. W 1959 roku wydał pierwszy w literaturze polskiej podręcznik *Genealogia* wraz tablicami, potem *Teki Dworzaczka* dotyczące dziejów szlachty wielkopolskiej XV-XIX wieku. Biogram prof. W. Dworzaczka na stronie Biblioteki Kórnickiej: http://teki.bkpan.poznan.pl/informacje_1.html /dostęp 31 stycznia 2022 r./.

12 Józef Jackowski (1792-1867), ziemianin, dzierżawca Nadziejewa i Słupi, od 1840 r. właściciel Dobczyna i dzierżawca Pętkowa i Mądrego w pow. średzkim. Działacz Ligi Polskiej. Szerzej: J Karwat, *Maksymilian Jackowski*, Poznań 2005, s. 12-16.

13 Archiwum Państwowe w Poznaniu, sygn. 11 36, *Jackowscy – spuścizna z lat 1720-1966*, t. 1 –Dokumenty rodzinne Jackowskich 1720-1938.

14 Józef Brzeziński (1801-1877), proboszcz parafii św. Wojciecha, proboszcz metropolitalny, administrator diecezji poznańskiej po śmierci arcybiskupa Leona Przyłuskiego, prezes Towarzystwa Pomocy Naukowej im. Karola Marcinkowskiego, młodszy brat mamy Maksymiliana. *Elenchusy* z lat 1821-1877.

rok. W 1834 r. będąc w kwarcie (dawnej czwartej klasie) opuścił w nieznanych okolicznościach gimnazjum. Nigdy już go nie ukończył¹⁵.

Wrócił do domu pomagając ojcu w gospodarstwie. W latach 1834-1836 odbył służbę wojskową w 18 pułku piechoty, następnie przeniesiony został do obrony krajowej z przydziałem do 6. kompanii 2. batalionu 19. regimentu Landwehry w Śremie¹⁶. Z kolei w latach 1837-1938 ukończył w Turwi kurs rolniczy prowadzony przez Dezyderego Chłapowskiego. Kurs nazywano wówczas szkołą agronomów, która przygotowywała elewów (uczniów) do prowadzenia majątków ziemskich. Ustalony przez D. Chłapowskiego tok zajęć, głównie praktycznych, przetrwał prawie niezmiennie aż do pierwszej wojny światowej. Maksymilian praktycznie poznał wszystkie dziedziny gospodarstwa wiejskiego. Były wśród nich: gospodarka podwórzowa, prace w stajni, oborze, spichrzu i stodole, w olejarni i gorzelnii, prace polowe w każdej porze roku, utrzymanie budynków, wytwarzanie i naprawa narzędzi gospodarskich oraz prace w sadzie i ogrodzie warzywnym. Sądzić należy, że to w tym okresie ukształtowała się osobowość M. Jackowskiego. Uległ on atmosferze Turwi. Prawie codzienny kontakt z generałem wpłynął na ukształtowanie cech Maksymiliana: zdrowy rozsądek, żelazna wręcz dyscyplina, twarda postawa wobec siebie i innych, oszczędny tryb życia, prawdomówność, zwięzłe wyrażanie swych myśli, no i duża ruchliwość w ciągu dnia. Podzielał pogląd generała, że na społeczeństwo polskie trzeba oddziaływać długofalowo. Trzeba wzmocnić go poprzez oświatę i nowoczesne gospodarowanie.

Podczas pobytu w Turwi poznał bliżej Teodora Mańkowskiego¹⁷, właściciela Źrenicy k. Środy Wielkopolskiej i zięcia Jana Henryka Dąbrowskiego. Tenże z polecenia D. Chłapowskiego zatrudnił Jackowskiego w swoim majątku. Jackowski zdobył doświadczenie i zaufanie Mańkowskiego, który po dwóch latach zaproponował mu administrację swego majątku w Rosji, na Pobereżu Podolskim. Przed wyjazdem na Podole wziął udział w chyba ostatnim zajeździe szlacheckim

---

15 Jego młodszy o cztery lata brat Tomasz ukończył gimnazjum poznańskie, potem uniwersytet we Wrocławiu. W. Benzelstjerna Engeström: *Maksymilian Jackowski patron kółek rolniczych włościańskich w Wielkiem Księstwie Poznańskiem. Wspomnienie pośmiertne.* Poznań: 1905.

16 Jakubczyk W., *Patron Jackowski*, Poznań 1838, s. 34 i n.

17 Teodor Mańkowski (1816-1855), ziemianin, działacz społeczno-gospodarczy. *Polski Słownik Biograficzny*, t. 19, s. 524.

w Wielkopolsce. W 1841 r. wraz z braćmi Mielęckimi i służbą zbrojne odzyskali majątek Zawory¹⁸, który nieuczciwie zawłaszczył od Chodackiego poznański złotnik Leon Masłowski¹⁹. Pan Maksymilian opowiedział o tych wydarzeniach synowi kilkadziesiąt lat później, nazywając je ostatnim zajazdem w Wielkopolsce.

Warto w tym miejscu wspomnieć o jego doświadczeniach niepodległościowych. W latach czterdziestych wznosiły się w Wielkopolsce nastroje irredentywistyczne. Przyszedł okres romantycznej pełni. Idee romantyczne przepełnione mesjanistycznym marzeniem o zmartwychwstaniu Polski, wpływały na wzrost gotowości poniesienia ofiar dla dobra ojczyzny. W połowie lat czterdziestych XIX w. intensywnie przygotowano się do nowego trójzaborowego powstania. Ani w tych przygotowaniach, ani w samej Wiośnie Ludów M. Jackowski nie wziął udziału. Latem 1842 roku wyjechał do Rosji. Nad Dniestrem spędził osiem lat, administrując, potem dzierżawiąc majątki Jahorlik i Cebulówki. Lata spędzone przez Jackowskiego na Podolu były okresem samodzielnego gospodarowania w zupełnie odmiennych niż poznańskie warunkach. Dnia 4 lipca 1843 r. ożenił z Marią Lichtneker, córką lekarza wojskowego Jerzego²⁰ i Tekli z Wierzchowskich.

---

18 Obecnie Zawory leżą w gminie Książ Wielkopolski pow. Śrem.

19 Szczegóły ostatniego zajazdu szlacheckiego w Wielkopolsce spisał po kilkadziesiąt lat później Tadeusz Kryspin. *W umówiony dzień o pierwszej w południe zjechali się gdzieś starą serpentyną (mówi, że pamięta jeszcze, przy którym kamieniu we dworze w Dobrzynie ją ostrzył. W późniejszych latach ojciec kazał ją sobie odnowić i nosił do kontusza. Miał ją na moim ślubie, potem mi ją przekazał). Wzięli też swoją służbę, więc we wspólnej gromadzie wjechali na podwórze w Zaworach. Tam stał Masłowski ze swoim ekonomem Dobszewskim i zdaje się dysponował robotą. Ujrawszy zastęp zbrojnych, cofnęli się do domu i zatarasowali drzwi. Chodacki przemówił do chłopów, że łyk zawiódł go, że chciał go oszukać i zawołał ich, aby go pomogli ze wsi wypędzić. Chłopom w to graj. Poszli, drzwi wybili, choć bronili ich mężnie zamknięty we dworze ekonom Dobszewski, wołając: „Kulę w łeb, kto pierwszy wejdzie”. Ale nie wystrzelili, gdy wpadli do domu.*

Masłowski pokornie prosił o łaskę i obiecał, że wyniesie się ze wsi, byle by mu nic nie uczyniono. Chodacki wspaniałomyślnie dał mu nawet bryczkę, na której wyjechał Masłowski z Dobszewskim i manatkami. Chodacki objął rządy, żonę sprowadził, a mój ojciec wyjechał wkrótce na Podole. Trzeba w tym miejscu dodać, że prokurator nie zajął się sprawą zajazdu. Masłowski wytoczył cywilny proces przeciwko Chodackiemu i wygrał go. Chodacki musiał wyprowadzić się ze wsi i ponieść koszty procesu. APP, zesp. Jackowscy – spuścizna z lat 1720-1966, sygn. 1136, Notatki moje, t. 15, z. 2 1909-1918; J. Karwat, Maksymilian ..., s. 27-28.

20 Karwat, J., Maksymilian Jackowski..., s. 29-30. Jerzy Lichtneker pochodził z niemieckiej

Małżonkowie zamieszkali w pobliskich Żurach. Wkrótce na świat przyszły dzieci: syn Mieczysław (1844-1863) i Józefa (1848-1929). Jego codzienne życie wypełniała gospodarka, wychowanie dzieci, wizyty u sąsiadów i rodziny żony. W 1862 r., a więc 12 lat po powrocie Maksymilian tak pisał na łamach „Ziemianna”: *Gospodarowałem na Pobereżu Podolskim ekstenzyjnie przez lat ośm. [...] Tam stosunkowo do rozległości obszarów wysiewa się mało, a obfite zbiera plony. Uprawa ziemi, chociaż się tylko raz orze, jest głęboka. [...] Ziemię pod zasiewy wybierają najlepszą, bo ledwie 1/6 część dla braku łąk się uprawia. Inwentarze piękne, wypasione na żyznych stepach. Komunikacja handlowa dosyć łatwa, częścią Dniestrem na Czarne Morze, częścią lądem mil kilkanaście do Odessy. Uprawa ziemi jak najłatwiejsza [...]. Produktem handlowym jak u nas rzep, tam jest len, który na carynie siewają rzadko i sprzątają na ziarno [...]. Trudno uwierzyć, że ci ludzie, którym rzeki mlekiem, miodem płyną, którzy mają wyborową ziemię, wszyscy są bez zapasów. Na przedźniwku wszystkim z oczu patrzy bieda, tak włościanom, szlachcie czynszowej, jak i szlachcie na kolokacyach osiadłej²¹.*

Warunki życia na Pobereżu Podolskim były bardzo korzystne. Jednak Jakowski tęsknił za rodzinnymi stronami. Utrzymując listowny kontakt z rodziną, miał rozeznanie w sytuacji społeczno-politycznej w Wielkopolsce. Zapewne uznał, że dorobił się już na tyle, żeby zakupić majątek w rodzinnych stronach.

Wiosną 1850 r., po sześciotygodniowej podróży dotarł z rodziną do Dobczyzna, gdzie powitał go ojciec. Po kilku miesiącach zakupił za 60 500 talarów majątek Pomarzanowice w ówczesnym powiecie średzkim. Został więc M. Jakowski *posiedzicielem*, czyli samodzielnym dziedzicem²². Energicznie zabrał się do gospodarowania, wykorzystując wiedzę nabytą w Turwi oraz doświadczenia z Podola, głównie w zakresie hodowli. Już od początku nowego etapu życia nie pozostawał na uboczu spraw publicznych. Na jego poglądy polityczne wpływ miało środowisko, które go otaczało. Głównie Towarzystwa Rolniczego Średzko

---

rodziny szlacheckiej i był *sztabowym doktorem kwarantanny izmailskiej* [ośrodka izolacyjnego] do przeprowadzania kwarantanny osób przybywających z terenów zagrożonych epidemią] *mieście Tuczkowo*. Zmarł na suchoty mając 50 lat, osierocając Marię w wieku pięciu lat.

21 Tamże, s. 30.

22 Wkrótce wydzierżawił jeszcze majątek Głowienka, leżący w sąsiedztwie od zachodniej strony. Drewniany dwór miał 23 izby, a zbudowano go 1765 roku. Dwór spłonął w 1889 r. po narodzeniu wnuka Tadeusza Gustawa.

– Wrześnińskiego Kierownictwo stowarzyszenia stanowili jego rówieśnicy, trzydziestolatkowie: Alfons Białkowski²³, Teodor Mańkowski, Jakub Stanowski²⁴, Hipolit Trąmpczyński²⁵, Edward Poniński²⁶ i Włodzimierz Wolniewicz. Byli on uczestnikami powstań 1830 i 1848 r. i wszyscy ukończyli niemieckie wyższe uczelnie rolnicze. Czołową postacią z tego grona był Włodzimierz Wolniewicz z Dębicza koło Środy, redaktor „Ziemianina”, przyjaciel Maksymiliana i doradca w wielu sprawach. Przysposobił szybko poglądy Wolniewicza umiarkowanego demokracji szlacheckiego. Już w 1851 r. na łamach tego pisma zadebiutował publicystycznie referatem o zasiewach w wąskie zagony. Od tego momentu już systematycznie będzie publikował materiały na temat nowoczesnego gospodarowania, organizował wystawy rolnicze wygłaszał referaty. Postulował szerzenie wiedzy i postępu rolniczego, opartego na ekonomii i chemii. Zachęcał do stosowania płodozmianu. Za Wolniewiczem apelował do szlachty o zachowanie ziemi w swoich rękach i dbanie o kulturę narodową, przysposabianie osiągnięć technicznych na polskim gruncie. Wskazywał na potrzebę podniesienia moralnego ludu naszego. Jako główne źródło demoralizacji robotników rolnych postrzegał alkoholizm.

Tak jak inni członkowie Towarzystwa Rolniczego nie angażował się specjalnie w sprawy polityczne. Krótko stał na czele obwodu pobiedzkiego Ligi Polskiej. W 1854 r. został prezesem Towarzystwa Pomocy Naukowej w powiecie średzkim. Angażował się w prace Komitetu Wyborczego, współpracując na tym polu z Augustem Cieszkowskim. Za dźwignię polskiego rolnictwa polskiego uważał kapitał moralny, tj. połączenie takich cech, jak wiara, pracowitość, poczciwość i wstrzeźliwość. Według niego kapitał moralny miał tworzyć kapitał materialny.

---

23 Alfons Klemens Białkowski (1814-1863), ziemianin, działacz niepodległościowy i polityczny.

24 Jakub Stanowski (1818-1889), lekarz weterynarii, działacz niepodległościowy, uczestnik powstania 1848 r., profesor Wyższej Szkoły Rolniczej w Żabikowie. A. Dzieczkowski, *Stanowski Jakub Rawicz*, w: *Wielkopolski Słownik...*, s. 581.

25 Hipolit Trąmpczyński (1815-1867), ziemianin, działacz niepodległościowy, nadleśniczy w lasach kórnickich Tytusa Działyńskiego. Utworzył wydział leśny Centralnego Towarzystwa Gospodarczego. A. Dzieczkowski, *Trąmpczyński Hipolit (1815-1867)*, w: *Wielkopolski Słownik...*, s. 770

26 Edward Poniński (1810-1893), ziemianin, działacz niepodległościowy, polityczny i społeczny. Poseł na sejm pruski, członek Centralnego Towarzystwa Gospodarczego. J. Kozłowski, *Poniński Edward h. Łódzia*, w: *Wielkopolski Słownik...*, s. 694.

Większość czasu zajmował Jackowskiemu wszystkie dni tygodnia, od rana do wieczora. Aby osobiście dopilnować wszystkich robót i uniknąć zaniedbań, nie opuszczał na dłużej majątku i by wyjechać np. „do wód”. Wyróżniał się na tle innych ziemian tym, że osobiście prowadził rachunki i korespondencję. Tylko raz, w latach sześćdziesiątych zatrudnił na krótko pisarza. Gdy zauważył, że ten nadużywa alkoholu, zaraz wypowiedział mu posadę. Od 1863 r. zatrudnił ekonoma do nadzorowania robotników rolnych.

W dniu 21 lutego 1861 roku, podczas walnego zgromadzenia delegatów towarzystw rolniczych w poznańskim Bazarze powstało Centralne Towarzystwo Gospodarcze (CTG). Jackowski został sekretarzem CTG kierując dodatkowo jednym z referatów. Prowadził małą kampanię o używanie języka polskiego w korespondencjach. Konsekwentnie nie odbierał korespondencji organów administracji, kierowanej do niego w języku niemieckim. Gdy sąd okręgowy w Środzie odrzucił jego skargę w tej sprawie, Maksymilian odwołał się do Sądu Apelacyjnego w Poznaniu, który wydał wyrok dla niego korzystny.

Gdy w styczniu 1863 roku wybuchło powstanie w Królestwie członkowie zarządu CTG, w tym M. Jackowski, weszli w skład konspiracyjnego Komitetu Działyńskiego²⁷. Komitet usiłował łączyć wysiłki „białych” i „czerwonych”, na gruncie poznańskim ultramontan i demokratów, w przedsięwzięciach związanych o organizowaniem pomocy dla powstania. Od lutego 1863 r. M. Jackowski zajmował się organizacją transportów broni dla formowanych na wschodzie Wielkopolski oddziałów ochotniczych. Jeden z takich transportów karabinów dla oddziału mjr. Rajmunda A. Garczyńskiego²⁸ prowadził osobiście Jackowski. W nadgranicznym Karsewie został aresztowany przez pruski patrol wojskowy i odstawiony do aresztu w Witkowie. Po dwóch dniach pod eskortą dragonów przewieziono aresztantów do Gniezna. W dniu 21 marca po przesłuchaniu przez sąd Jackowski został wypuszczony na wolność.

---

27 Komitet Działyńskiego organizował pomoc dla powstania styczniowego. W lutym t.r. stanął na jego czele Jan Kanty Działyński (1829-1880). Pracę Komitetu przerwała rewizja pruska 28 kwietnia 1863 r.

28 Rajmund Antoni Garczyński (1811-1888), uczestnik powstania listopadowego, wielkopolskiego 1848 r. i powstania styczniowego 1863 r., dowódca zgrupowania powstańczego, dowódca sotni w 1 Pułku Kozatów Sułtańskich w armii tureckiej, płk WP. *Garczyński Antoni Rajmund (1812-1888)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 7, Kraków 1948-1958, s. 274.

Na przełomie lutego i marca 1863 r. do partii Kazimierza Mielęckiego udał się Mieczysław Jackowski i starszy syn Maksymiliana. Wysłał do rodziców listy, informując ich o swoim udziale w bitwach pod Olszakiem, Ruszkowem, Nową Wsią i Brdowem. Poległ on 8 maja 1863 r. w charakterze strzelca w bitwie pod Ignacewem. Pod Ignacewem poległo również czterech kolegów Mieczysława z poznańskiego gimnazjum. Roman Postępski²⁹, który był kuzynem Jackowskich, namalował portret Mieczysława, który zawisał w pomarzanowickim salonie.

W tym czasie Maksymilian Jackowski wraz z Leonardem Radońskim³⁰ stali na czele powiatowej organizacji powstańczej. 6 lipca 1863 r. Maksymilian został ponownie aresztowany. Przewieziono go do fortu winiarskiego w Poznaniu, gdzie przebywał z innymi konspiratorami. Z grupą osiemdziesięciu konspiratorów został końcu lipca przewieziony do więzienia w Berlinie, najpierw przy placu Hausvogtei, potem w Moabicie. Pobyt Maksymiliana wśród 150 uwięzionych Polaków, czołowych działaczy z Wielkopolski i Pomorza miał na niego duży wpływ edukacyjny. Przedyskutowano najważniejsze zagadnienia społeczne i polityczne, nakreślając główny kierunek dalszych poczynań Polaków w zaborze pruskim. Był też Maksymilian Jackowski w głównym nurcie tej dyskusji. Według M. Jackowskiego warunki więzienne były dobre. Osadzeni nie tracili pogody ducha. Mogli się w określonych godzinach spotykać. Pod kierunkiem Henryka Szumana³¹ urządzili wzajemną naukę z zakresu literatury, historii, ekonomii i języka francuskiego.

Na początku stycznia 1864 r. Jackowski ciężko zachorował. Dopiero po świątkach wielkanocnych wznowił listowny kontakt ze swą rodziną. Aresztowano także dwóch braci Maksymiliana. *Możesz sobie wyobrazić drogie dziecko, jak mnie dręczył smutek, że mam trzech synów uwięzionych, a teraz Bogu dziękuję, że*

---

29 Roman Postępski (1808-1878), malarz emigracyjny (Paryż, Rzym), powstaniec listopadowy, kuzyn Marii Lichtneker, działacz Towarzystwa Demokratycznego Polskiego. A. Ryszkiewicz, *Ignacy Roman Postępski*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXVII, Wrocław 1983, s. 702-704.

30 Leonard Radoński (1832-1906), ziemianin, działacz niepodległościowy, powstaniec styczniowy.

31 Henryk Szuman (1822-1910), prawnik, działacz narodowy i polityczny. W 1848 r. dowodził Legią Akademicką. Przewodniczący Koła Polskiego w sejmie pruskim, prezes Centralnego Towarzystwa Gospodarczego. J. Kozłowski, *Szuman Henryk (1822-1910)*, w: *Wielkopolski Słownik...*, s. 748.

przynajmniej jeden [Nepomucen – przyp. JK] *jest uwolniony* – napisał ojciec do Maksymiliana w końcu maja 1864 roku³².

Proces rozpoczął się 7 lipca i trwał do 23 grudnia 1864 roku. Oskarżeniem objęto 149 osób. Prokurator wystąpił o sześć lat więzienia za zdradę stanu. Obrońcą Jackowskiego był Emil Jarecki. Mocą wyroku wydanego 23 grudnia 1864 r. Jackowski uwolniony został od winy i kary³³.

Po powrocie zaangażował się ponownie w pracę CTG, zostając jego sekretarzem generalnym. Zaangażowanie społeczne szło w parze z jego autoedukacją. Uzupełniał wiedzę nabytą podczas więziennych kursów. Swoje wiadomości, wsparte doświadczeniami praktycznymi reprezentował podczas odczytów organizowanych przez CTG. Biorąc przykład z Dezyderego Chłapowskiego, przyjmował w swoim majątku praktykantów rolnych, tzw. elewów gospodarczych, przysposabiając ich do zawodu administratora. Przyjmowanie praktykantów kontynuował z powodzeniem jego syn Tadeusz Kryspin. W 1865 r. został członkiem Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Poznaniu. Szczególnie bliska była mu oświata rolnicza. Stąd zaangażował się w pracę CTG na rzecz utworzenia szkoły rolniczej w Żabikowie. Nie był członkiem komisji szkolnej, lecz cały wysiłek skupił na powołanie i utrzymanie tej placówki.

W dniach 27-28 lutego 1873 r. odbyło się walne zebranie CTG, które zaważyło na dalszym życiu Jackowskiego. Do tej pory przez siedem lat Kółka Włościańsko Rolnicze, mimo wysiłków zarządu CTG rozwijały się słabo. Co prawda powstało ich kilkanaście, ale owoce ich pracy były ledwo zauważalne. Trudno było organizatorom kółek zainteresować gospodarzy, wyzwolić ich aktywność. Podczas tego zebrania M. Jackowski, że gotów jest zająć się kółkami i to na własny koszt. Początkowo przyjął pośrednictwo pomiędzy kółkami a zarządem CTG. Faktycznie stał się w praktyce patronem tej organizacji³⁴.

---

32 APP, zesp. *Jackowscy* ..., sygn. 1136, t. 4., list Józefa Jackowskiego z 29 maja 1864 r. Oprócz Maksymiliana i Nepomucena aresztowano również Antoniego Jackowskiego uwięzionego w Berlinie.

33 Udział M. Jackowskiego w pracach na rzecz powstania, pobyt w więzieniu oraz wszelki zabiegi o zwolnienie pociągnęły za sobą duże wydatki. Aby je spłacić, po powrocie Maksymilian musiał sprzedać majątek Głowienka, leżący nad jeziorem Biezdruchowo. Szerzej J. Karwat, *Maksymilian Jackowski* ..., s. 68-78.

34 Podczas walnego zebrania CTG padł wniosek znalezienie odpowiedniej osoby, która za wynagrodzeniem zajęłaby się zakładaniem kółek. Gdy przedstawiono takiego kandydata,

Mandat nad kółkami objął w sposób nieoczekiwany, nawet przypadkowy. Zebranie nie nałożyło na Jackowskiego żadnych obowiązków. Nie określono jego stosunku do Kółek Włościańskich”. Relacje te kształtowały się w praktyce, stopniowo z upływem czasu zaczęły się utrwalać. O ich rozwoju decydował na ogół sam Patron. Za kilka lat okazało się, że wśród jego wielu działań publicznych, kółka rolnicze stały się najważniejszym polem do działania. Już po miesiącu zorientował się, że w relacjach z powiatowymi towarzystwami rolniczymi, proboszczami parafii, gospodarzami, niezwykle ważnym było posługiwanie się papierem firmowym CTG z napisem „Patron Kółek Rolniczych” i pieczęcią.

Sprawę kółek rolniczych konsultował kilkakrotnie z działaczami pomorskiemi. Działał dwukierunkowo: poprzez agitację i osobiste organizowanie kółek. Systematycznie publikował artykuły z praktycznymi wskazówkami co do zakładania kółek. Z prośbą o pomoc zwracał się głównie do ziemian i księży oraz powiatowych towarzystw rolniczych. W pierwszej kolejności zalecał usunięcie uprzedzeń i zyskanie zaufania wśród włościan. Przekonywał, że gospodarze muszą widzieć korzyści płynące z przynależności do kółek. Uważał, że terytorialnie kółka powinny ograniczać się do jednej miejscowości lub parafii. Zastępcą przewodniczącego należy wybrać najzdolniejszego włościanina. Zakładanie kółek rozpoczął od własnej okolicy. Już w pierwszym roku założył kółka: m.in. w Pomarzanowicach, Sobótce, Rozdrażewie, Gułtowach, Szemborowie, Szamotułach, Krotoszynie i Mogilnie. Na każdym spotkaniu z włościanami, często w niedzielę po sumie, miał odczyt i dla zachęty rozdawał nasiona koniczyny, rzepaku lub innych roślin pastewnych. Na rezultaty takich spotkań trzeba było czekać kolejne miesiące. Już w pierwszym roku swego patronatu skierował kilkadziesiąt listów do znajomych ziemian, prosząc ich o współpracę w imię obywatelskiego obowiązku opieki nad ludem. Nie wszyscy polscy ziemianie przyznawali mu rację twierdząc, że po uwłaszczeniu gospodarze są już samodzielni i nie mają już takiego obowiązku³⁵.

Jesienią 1873 r., a więc po kilku miesiącach swoich zabiegów propagandowo-organizacyjnych w sprawozdaniu do zarządu CTG pisał: *Z tych doświadczeń na brałem przekonania, że praca ta, lubo napotyka pewne trudności, to jednakże*

---

to Jackowski wysunął własną propozycję. J. Karwat, *Maksymilian Jackowski ...*, s. 92.

35 .Tamże, s. 108; APP, zesp. *Jackowscy ...*, t. 4., *Listy M. Jackowskiego do innych nadawców*.

nigdy tak uporczywe, iżby przy dobrej chęci i woli pokonać się nie dały³⁶. Nawiązał kontakt z 16 kółkami, ale szacował, że może ich powstać około dwustu. Zaznaczał przy tym, że ich powodzenie nie zależy od liczebności, ale od umiejętnego i praktycznego prowadzenia przez ich organizatorów. Powtarzał, że [...] *gdy włościanie sami przekonają się o płynących z nich korzyściach, to sami o nie dopominać się będą*³⁷.

Okoliczności przyjęcia patronatu nad kółkami wspominał Jackowski 25 lat później na łamach „Dziennika Poznańskiego”: Przedstawiono kandydata na podróźującego nauczyciela w kółkach, ale okazało się, że ten wprawdzie posiadał kwalifikację naukową, lecz konduita jego moralna była zamazana. [...] Gdy usłyszałem jego nazwisko, zadrżałem w duszy, ogarnęła mnie trwoga o los kółek. [...] Nie namyślając się, podsunąłem Julianowi Bukowieckiemu, aby oznajmił walnemu zebraniu, że gotów jestem zająć się kółkami i to własnym sumptem. Zdecydowała o losie Kółek jedna chwila [...], a stało się bez wszelkiej agitacji, bez długich narad, poprzedzających ważne postanowienia. Na przedstawienie [...] Bukowieckiego walne zebranie bez dyskusji powierzyło mej opiece kółka rolnicze [...] oświadczyłem, że będę zajmował się ich krzewieniem [...] przy pomocy Towarzystw Rolniczych Filialnych³⁸.

Jackowski konsekwentnie unikał obchodów rocznicowych. Gdy Zygmunt Celichowski³⁹ zaprosił go na obchód dziesięciolecia kółka kórnickiego (3 maja 1878 r.), wymówił się zebraniem dozoru kościelnego, którego był członkiem. Na jednym z zebrań kółka kórnickiego swoim odczytem wyróżnił się Melchior Cieplucha. Na wystąpienie syna gospodarza z Konarskiego zwrócił uwagę prezes kółka Zygmunt Celichowski i przesłał Patronowi tekst odczytu. Zaskoczyło to Jackowskiego, gdy przeczytał *tylę mądrych zdań. prosto i bez żadnych pretensji wypowiedzianych*⁴⁰. Odkryty talent Ciepluchy postanowił wykorzystać na wal-

---

36 J. Karwat, *Maksymilian ...*, s. 108.

37 Tamże.

38 „Dziennik Poznański”, nr 55 z 7 marca 188 r., s. 2.

39 Zygmunt Celichowski (1845-1923), bibliotekarz, historyk, wydawca i przewodniczący Wydziału Historyczno-Literackiego Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Organizator kółek rolniczych i Towarzystwa Szerzenia Wstrzemięźliwości. I. Teresińska, *Celichowski Zygmunt (1845-1923)*, w: *Wielkopolski Słownik...*, s. 97.

40 Fragment listu M. Jackowskiego do Zygmunta Celichowskiego z 30 kwietnia 1878 r. List zacytował W. Jakubczyk, *Patron Jackowski*, Poznań 1938, s. 172.

nym zebraniu delegatów kółek. Rozpoczęła się korespondencja z Celichowskim, który przygotowywał młodego włościanina do wystąpienia w roli prelegenta. Patron zalecał usunięcie z tekstu wyrażen o żywiole obcym, o Polsce i Polakach, *bo to Niemców drażni, czego unikać dla dobra instytucji należy*. Mając już doświadczenia z wystąpienia Banaszaka, uważał, że prelegent powinien *wystąpić w polskiej sukmanie chłopskiej, bo to podniesie efekt i skłoni niejednego chłopa do trzymania się stroju narodowego. Jeśliby zaś nie miał sukmany porządnej, to musieliby mu sprawić, [...] bo chłop w surducie na mądrąle zakrawa i niedobre robi wrażenie* - pisał do Celichowskiego 14 stycznia 1881 r. Patron przywiązywał dużą wagę do tego wystąpienia, twierdząc: *Jeżeli nam się eksperyment uda, to sprawa kółek wiele w tym zyska i poczucie wewnętrznej wartości, kmiotków naszych się podniesie. [...] Mustruj Pan Ciepluchę, żeby nam się udał*⁴¹.

Na walnym zebraniu delegatów młody prelegent spisał się bardzo dzielnie. Dziarsko prezentujący się młodzieniec ubrany był w długą granatową sukmanę, żupan ujęty pasem, szarawary w butach, kołnierzyk biały od koszuli podwiązany czerwoną wstążką. Półgodzinny referat „Wskazówki dla gospodarzy włościańskich” wygłosił z pamięci. Główny nacisk położył na wychowanie synów gospodarzy. Po przemówieniu zerwała się burza oklasków. Celichowski nie mógł uczestniczyć w tym zebraniu, więc Jackowski opisał mu swoje wrażenia: *Zadziwiająca była pewność siebie [prelegenta] na mównicy. Słuchacze jedni byli do łez wzruszeni, drudzy niedowierzająco potrząsali głowami, tu szeptano: to nie może być chłop [...] inni: on musiał skończyć szkoły. [...] A delegaci z Prus i redaktor „Gospodarza” nie mogli wyjść z podziwu. Jednym słowem wszyscy byli zachwyceni. A koroną tego wszystkiego było, że hr. Engestrom prosił mnie o manuskrypt dla Tow. Przyjaciół Nauk, jako dowód oświaty włościan naszych*⁴². Entuzjastyczne opisy tego zebrania zamieściły także: „Dziennik Poznański”, „Przyjaciół Ludu” i „Gospodarz”.

Jego stały kontakt z kółkami wpłynął na ich jednolitość organizacyjną i programową. Z punktu widzenia obserwatora patrzącego na te działania z boku, mógł on sądzić, że ta działalność sprawia wrażenie bardzo monotonnej, jednostronnej.

---

41 Z listu do Z. Celichowskiego z 14 stycznia 1881 r. Cyt. za W. Jakubczyk, *Patron ...*, s. 136.

42 Kolejny list do Z. Celichowskiego z 18 marca 1881 r. Tamże.

Jackowski z uwagą obserwował działalność wewnętrzną kółek. Zwracał pilnie uwagę, by uniknąć akcentów politycznych. Za każdym razem zwracał zarządowi kółek uwagę na zachowanie obowiązujących przepisów policyjnych. Część kółek nie chciała się podporządkować w pełni swemu patronowi. Ostatecznie po kilkumiesięcznych dyskusjach, Jackowski przeforsował wniosek zobowiązujący kółka do wykonawstwa decyzji patrona. Już zebranie podsumowujące trzyletni okres patronatu pokazało wzrost autorytetu Jackowskiego.

Ważnym środkiem instruowania członków kółek były okólniki wysyłane przez Patrona. Zawierały one instrukcje, jak przygotowywać wykłady, zamieszczały wskazówki, a także wytykały błędy. Podkreślał ważność gospodarstwa kobiecego: chowu drobiu, uprawy warzyw na przydomowych działkach, konieczności uczestnictwa w kursach dla gospodyń.

W 1879 roku istniało już 130 kółek rolniczych. Mimo to patron narzekał na brak poparcia ze strony ziemian. Dochodziło na tym tle nawet do rozdzwienku z zarządem CTG. Trzy lata później Jackowski nawet zrzekł się patronatu. Jednak wobec licznych próśb członków zarządu, jak i prezesów kółek przyjął w końcu funkcję na dalsze trzy lata. Za zgodą CTG wprowadzono funkcję podpatronów powiatowych, co częściowo odciążało Jackowskiego w sprawowaniu swoich obowiązków.

Pomimo licznych wyjazdów na zebrania powiatowe, zakładania kółek i organizowania wystaw, znalazł czas na kontakty z przedstawicielami innych założeń. W końcu maja 1883 r. do Wielkopolski przybył Kazimierz Langie⁴³, wysłany tutaj przez Centralne Towarzystwo Rolnicze z Krakowa. Chciał zapoznać się z organizacjami ludowymi i zbadać, jakie formy pracy można przenieść na grunt galicyjski. Przyjechał także do Pomarzanowic, gdzie Jackowski udzielił mu pełnej informacji o wielkopolskich kółkach, ich organizacji i metodach pracy. Sądził, że zastanie u Jackowskiego sztab etatowych pracowników. Zdziwił się, że zastał tylko jednego, i to przebywającego chwilowo współpracownika Włodzimierza Wolniewicza. Zapytany o biuro administracyjne Jackowski wyjaśnił mu: *I ja sam gościem bywam we własnym domu i mój liczny rozpierzchnięty jest po*

---

43 Kazimierz Langie (1814-1889), działacz niepodległościowy, ekonomista, dziennikarz, popularyzator wiedzy rolniczej, członek Towarzystwa Gospodarczo-Rolniczego Krakowskiego. Marian Tyrowicz M., *Langie (Lange, Lang) Karol Jan Nepomucen Ignacy (1814-1889)*, Polski Słownik Biograficzny, t. 16, Wrocław-Warszawa-Kraków 1971, s. 500-502.

całych kraju. Sztab mój składa się z księży, niezbyt wielkiej liczby [...] gorliwych obywateli, nieco oficjalistów dworskich, w ostatnich latach włościan niemało⁴⁴. Jackowski wysłał jeszcze do Langiego druki przemówień referentów chłopskich, które wkrótce w Krakowie ogłoszono drukiem. Na prośbę działaczy rolnych z zaboru rosyjskiego i Małopolski wspierał ich swoim autorytetem, także materialnie przy organizacji imprez patriotycznych. Kilkakrotnie odbył podróże do Krakowa, Lwowa i na Podole, prawdopodobnie do rodziny żony (luty. 1887 r.). Systematycznie wyjeżdżał na zjazdy gospodarcze i kółkowe na Śląsk, Opolszczyznę, Pomorze i Prus Zachodnich⁴⁵.

Na walnym zebraniu CTG w dniu 5 marca 1888 r., jak co roku M. Jackowski wygłosił sprawozdanie z działalności kółek. Po 15 latach jego patronatu pracowało już 150 kółek⁴⁶. Po wysłuchaniu jego sprawozdania delegaci przyjęli rezolucję Kajetana Buchowskiego⁴⁷ o treści: *Patron kółek rolniczych, jubilat dzisiejszy p. Maksymilian Jackowski, pracą swą 25-letnią około rolnictwa i kółek włościańskich, pracą ofiarną, wytrwałą a płodną, dobrze się zasłużył społeczeństwu naszemu*⁴⁸. W ten sposób CTG uczciło 25-letnią pracę Jackowskiego w zarządzie tej organizacji.

Należy tym miejscu wspomnieć o działalności publicystycznej Patrona. Rozpoczęła ją w 1869 r. broszura M. Jackowskiego pt. *Wskazówki dla sprzedających i kupujących posiadłości ziemskie*. Jackowski podał w niej katalog cech dobrego gospodarza, wymienił umiejętności praktyczne, zdolności, jakie ten powinien posiadać. Owocem jego wcześniejszych rozmyślań i aktualnych obserwacji była praca *Rzut oka na nasze zasady, sprawy i potrzeby*, wydana na początku 1870 r. nakładem księgarni Jana Konstantego Żupańskiego. Poruszała ona najważniejsze wówczas sprawy społeczno-polityczne. Wyrażała jego poglądy

---

44 Krakowskie Towarzystwo Rolnicze posiadało liczne biuro zajmujące się działalnością organizacji wiejskich. Jakubczyk W., *Patron ...*, s. 156-158.

45 J. Karwat, *Maksymilian ...*, s. 130.

46 150. Kółko Włościańskie powstało w Gołuchowie, założył je 5 grudnia 1886 r. M. Jackowski. Cyt. za Jakubczyk W., *Patron ...*, s. 184.

47 Kajetan Chryzostom Buchowski (182-1900), właściciel majątku Pomarzanek w powiecie wągrowieckim. Był urzędnikiem Ziemstwa Kredytowego, a potem sprawował obowiązki szefa administracji kolejowej w Montpellier. Następnie wszedł w skład dyrekcji towarzystwa ubezpieczeniowego i został powołany do rady nadzorczej Ziemstwa Kredytowego.

48 „Dziennik Poznański”, nr 54 z 6 marca 1888 r., s.1; Jakubczyk, *Patron ...*, s. 192.

chrześcijańsko-demokratyczne, unikając skrajnych poglądów: rewolucyjnego i ultramontańskiego. Była próbą tworzenie organizacji wspólnej dla liberałów i ultramontan. Spotkała się z licznymi pozytywnymi recenzjami. Zachowały się listy M. Jackowskiego z Józefem Ignacym Kraszewskim⁴⁹ pozwalające uchwycić jego ewolucję światopoglądową: od stanowiska insurekcyjnego z pozycji „białych” tzw. liberalnych demokratów do stanowiska postępowych ultramontan.

Pochlebne recenzje *Rzutu oka* zachęciły Jackowskiego do dalszych poczynań na tym polu. Nowa publikacja *Ułomności nasze narodowe i społeczne oraz środki ku sprostowaniu tychże* (Poznań 1870) nie wywołała już takiego oddźwięku, jak poprzednia.

Jednak obie publikacje nie dały żadnych praktycznych rezultatów. Nie wywarły większego wpływu na życie społeczeństwa polskiego. Nie powstało żadne ponadpartyjne ugrupowanie, gdyż w ówczesnej sytuacji powstać nie mogło. Jackowski nie uwzględniał złożoności zjawisk społecznych. Uważał, że prostymi argumentami prawdy i dobrej woli usunie wszelkie różnice, dzielące obozy. Życie społeczno-polityczne w Wielkopolsce coraz bardziej się różnicowało. Niebawem powstał tzw. obóz ludowy, a ściślej mieszczański, który powoli zaczął wypierać dominujący dotąd obóz szlachecki. Wydrukowane prace pokazały, że Jackowskiemu brak jest zacięcia publicystycznego. Krytyczne recenzje wzięły sobie mocno do serca i zarzucały publicystykę na ponad 20 lat⁵⁰.

Jackowski postanowił skupić wokół siebie zwolenników. Został wydawcą powołując nowy organ prasowy. Dnia 1 kwietnia 1871 r. ukazał się pierwszy numer „Orędownika”, z Romanem Szymańskim⁵¹, jako redaktorem naczelnym. Po roku, ze względów światopoglądowych ich drogi rozeszły się. Szymański splanował samorządowców i został samodzielnym redaktorem „Orędownika”. Wokół niego zaczęli się gromadzić zwolennicy programu „ludowego”. Tymczasem byli akcjonariusze tygodnika podjęli się nowego przedsięwzięcia wydawniczego⁵².

---

49 Józef Ignacy Kraszewski (1820-1887), pisarz, publicysta i wydawca. W latach 1863-1884 przebywał w Dreźnie.

50 Jakóbczyk W., *Patron...*, s. 101.

51 Roman Szymański (1840-1908), publicysta, dziennikarz powstaniec styczniowy, wieloletni redaktor „Orędownika” wokół którego skupiła się grupa działaczy ruchu mieszczańskiego, zwanego ludowym. L. Trzeciakowski, *Roman Szymański (1840-1908)*, w: *Wielkopolski słownik...*, s. 751-752.

52 Szerzej o współpracy z Romanem Szymańskim: Jakóbczyk W., *Patron ...*, s. 84-88.

Jeszcze w styczniu 1872 r. powołali dziennik „Gazeta Wielkopolska”, wydawaną w duchu narodowo-katolickim. Wydawcą gazety został M. Jackowski. Dziennik stał się efemerydą. Jego program był mało spójny, pozbawiony wyrazu. I tym razem nie udało się pogodzić liberałów z ultramontanami. 29 czerwca 1872 roku wyszedł ostatni, 72 numer tej gazety. Od tego momentu M. Jackowski swoje zasadnicze wysiłki skierował na środowisko wiejskie⁵³.

Od początku swojego patronatu redagował „Roczniki”, zawierające statystyki i sprawozdania poszczególnych prezesów. Od 5 lipca 1889 r. wychodził tygodnik „Poradnik Gospodarski”, redagowany przez Antoniego Brownsforda⁵⁴, potem przez jego syna Kazimierza. Wkrótce miał on czytelników również na Śląsku i Pomorzu. Jackowski ogłosił przy okazji, że „Gospodarz” przestał być organem kółek⁵⁵.

W 1885 roku Maria i Maksymilian Jackowski przenieśli się do Poznania, zamieszkując przy ul. Młyńskiej 3. Majątek w Pomarzanowicach przejął syn Tadeusz Kryspin, który ożenił się z Paulą Chłapowską. Syn płacił rodzicom dożywotnią rentę w wysokości 4500 marek⁵⁶.

Z upływem lat program kółek rozszerzył się o sprawy wychowania moralnego i społecznego. Jackowski przez wiele lat popularyzował broszury wzbudzające wśród włościan poczucie wspólnoty, ważności ich grupy społecznej. Podczas kółkowych spotkań poruszał zagadnienia samopomocy materialnej, wychowania dzieci, o obowiązkach gospodarza, jako głowy rodziny. Zwracał uwagę, by podczas zebrań nie używano przekleństw, by wypowiedzi chłopów pozbawione były agresywności. Podkreślał, że na zachowanie mieszkańców wsi katastrofalne skutki ma nadmierne spożywanie alkoholu. Ideę trzeźwości propagował konsekwentnie przez cały okres sprawowanej przez siebie funkcji Pa-

---

53 Biblioteka PTPN w Poznaniu, „Gazeta Wielkopolska”, nr 72 z 29 czerwca 1872 r., s. 1.

54 Antoni Brownsford (1826-1899), rolnik, dzierżawił majątek Lubowiczki, od 1889 r. redagował „Poradnik Gospodarski”.

55 „Poradnik Gospodarski”, nr 1 z 5 lipca 1889 r., s. 1; Brownsford K., *Rozwój Kółek Rolniczych w obrębie Towarzystwa Rolniczego Poznańsko-Szamotulskiego*, Poznań 1910, s. 7. Od 1871 r. w Toruniu wydawano „Gospodarza”, będącego organem towarzystw rolniczych na Pomorzu Zachodni i w Poznańskim. „Przewodnik Gospodarki” jest wydawany wspólnie przez Wielkopolski Ośrodek Doradztwa Rolniczego w Poznaniu, red. nacz. Paulina Pawlicka.

56 APP, *Jackowscy ...*, t. 15, t. K. Jackowski, *Notatki moje do 1909 r.* z. 1.

trona. Czasami miał tutaj wsparcie w duchownych. W latach osiemdziesiątych propaganda trzeźwości przyniosła pierwsze rezultaty. Sprawozdania kółkowe donosiły o zmniejszeniu się pijaństwa wśród włościan. W Śmiglu do bractwa trzeźwości należeli wszyscy członkowie kółka rolniczego. W kółku znińskim gospodarze z Jaroszewa i Sarbinowa zlikwidowali karczmy, będące własnością gminy. Podobnie w Pierzchnie i Borowie, leżące w powiecie średzkim. Coraz silniej propagował zwalczanie gier hazardowych⁵⁷.

Dnia 12 marca 1901 roku podczas uroczystości kółkowej w Bazarze M. Jackowski złożył mandat patrona. Jego następcą został Józef Chłapowski, zastępujący do tej pory patrona. W imieniu wszystkich członków kółek ozdobny adres złożył Seweryn Radoński. Życzenia rozpoczynały się od słów *Ojcze najukochańszy, najzacniejszy nasz Patronie*, a winieta przedstawiała włościanina w białej sukmanie, orła i snopy zboża⁵⁸.

Nie oznaczało to bezczynności M. Jackowskiego. Znaczną część czasu poświęcał publicystyce. Dzięki jego poczynaniom rozwijała się akcja anty hazardowa i antyalkoholowa. Wydał na ten temat kilka broszur. Po kilkudziesięciu lat pracy wychowawczej wśród chłopów dostrzegł rangę „wychowania domowego”. Efektem tych przemyśleń stała się praca *Przez wychowanie do wyzwolenia narodu, którą Jackowski pisał w latach 1901-1903*. Rękopis tego nieukończonego przez autora dzieła zachował się w Bibliotece Raczyńskich⁵⁹.

Mając duży autorytet społeczny, reprezentował Polaków z Poznańskiego przewodnicząc różnym komitetom rocznicowym. Miał przez cały czas ogromne poczucie obowiązku służby publicznej. Niemiecki uczonec prof. Ludwig Bernhard napisał o Jackowskim: *Nic lepiej nie charakteryzuje tego człowieka, jak jego władczy nieustraszony sposób, w jaki do samej śmierci dokonywał jawnej oceny zdarzeń publicznych. Stał jak ten patriarcha [...] w ostatnich dwudziestu latach swojego życia i każde oświadczenie, jakie formułował ostro, często nazbyt ostro, było wysłuchiwanie z respektem, także wtedy, gdy młodszy przywódca byli zdania, że sędziwy M. Jackowski zachował się nadto gwałtownie i niedyplomatycznie⁶⁰.*

57 Karwat J., *Maksymilian ...*, s. 165-166; cyt. za W. Jakóbczyk, *Patron Jackowski*, Poznań 1938, s. 238.

58 APP, *Jackowscy ...*, sygn. 1136, t. 8, *Adres dziękczynny Kółek Rolniczych w Wielkopolsce do Patrona Maksymiliana Jackowskiego 1901*.

59 Biblioteka Raczyńskich, dział rękopisów, sygn. 1105, *Przez wychowanie do wyzwolenia narodowego*. Są to cztery zeszyty szkolne z licznymi poprawkami i skreśleniami autora.

60 Ludwig Bernhard (1875 - 1935) był niemieckim ekonomistą i profesorem uniwersytec-

W ostatnich miesiącach swego życia mieszkał przy ul. Długiej, potem Zielonej 2 na parterze. W otoczeniu najbliższej rodziny zmarł nad ranem 14 stycznia 1905 r. Trzy dni później odbyły się uroczystości żałobne w kolegiacie farnej w Poznaniu. Spoczywa wraz z żoną Marią na cmentarzu we Wronczynie. Franciszek Dzierżykraj –Morawski na łamach konserwatywnego krakowskiego „Czasu” po śmierci M. Jackowskiego napisał: *Był idealistą w najwyższym tego słowa znaczeniu, a realistą w najzdrowszym*⁶¹.

LITERATURA

- Brownsford J., *Rozwój Kółek Rolniczych w obrębie Towarzystwa Rolniczego Poznańsko – Szamotulskiego*, Wyd. „Dziennika Poznańskiego”, Poznań 1910, ss. 16.
- Jackowski T., *W walce o polskość*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1972, ss. 567.
- Jakubczyk W., *Patron Jackowski*, Skład Główny Księgarni Jana Jachowskiego, Poznań 1938, ss. 334.
- Jakubczyk W., *Zasłużeni Wielkopolanie*, Wydawnictwo Poznańskie. Poznań 1969, ss. 494.
- Karwat J., *Maksymilian Jackowski 1815-1905*, Wydawnictwo Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej i Centrum Animacji Kultury, Poznań 2005, ss. 294.
- Karwat J., *Od idei do czynu. Myśl i organizacje niepodległościowe w Poznaniu w latach 1887-1919*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2002, ss. 620.
- Molik W., *Przekształcenie się wielkopolskiego szlachcica w ziemianina – uspołecznionego farmera w XIX i na początku XX wieku*, w: *Ziemiaństwo wielkopolskie w kręgu arystokracji*, red. Andrzej Kwilecki, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2004, ss. 24-44.
- Morawski K., *Tamten brzeg*, oprac. J. M. Nowakowski, Editions Spotkania, Warszawa 2017, ss. 320.
- Trzeciakowski L., *Dylematy Polaków w dobie niewoli. Postawa romantyczna i organicznikowska w myśli politycznej ugrupowań polskich zaboru pruskiego do 1864 roku*, „Życie i Myśl”, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1987, nr 3-4. s. 3-6.
- Wąsowska-Tomawska D., *Salon artystyczny imienia Jackowskich 20-lecie 1995-2015*, Pobiedziska 2015.

---

kim .W 1904 r. został profesorem Akademii w Poznaniu, później w Berlinie. Krytykował polską politykę Prus, mając znaczny wpływ na niemiecką opinię publiczną. Patrz: *Społeczność polska w państwie pruskim* , Lipsk 1907; *Sprawa polska* , 1907; Wyd. II, popr. *Kwestia polska, Walki narodowościowe Polaków w Prusach* , Berlin 1920.

61 Franciszek Morawski (1868-1938), ziemianin, publicysta, red. m.in. „Kuriera Poznańskiego”, poseł do parlamentu niemieckiego. Cyt. za: Karwat J. *Maksymilian Jackowski ...*, s. 251.

ITINERARIUSZ MAKSYMILIANA JACKOWSKIEGO 1873 – 1903

Przedstawiony poniżej itinerariusz jest informacyjnym ujęciem podróży Maksymilian Jackowskiego. Opis jego podróży został ujednoczony i ujęty tabelarycznie. Obejmuje on wyjazdy Patrona w sprawach kółek rolniczych (włościańskich) w latach 1873 – 1903. Pomija pozostałe podróże Maksymiliana Jackowskiego w sprawach publicznych, m.in. wyborczych, , publicystycznych, kulturalnych i patriotycznych. Dodać w tym miejscu należy, że do 1885 r. Maria i Maksymilian Jackowscy mieszkali w Pomarzanowicach. Podstawą do sporządzenia niniejszego informatora jest „Itinerarium” sporządzone przez Witolda Jakóbczyka w 1938 roku na podstawie dokumentów rodzinnych Jackowskich, znajdujących się wówczas we Wronczynie, w zbiorach wnuka Tadeusz Gustawa Jackowskiego. Przedmiotem analizy W. Jakóbczyka stał się okres patronatu M. Jackowskiego nad kółkami. Nowy itinerariusz został zaktualizowany, ponieważ jego aktywność kółkowa nie ustała wraz ze zrzeczeniem się funkcji patronackiej.

DATA PODRÓŻY	MIEJSCE	CEL PODRÓŻY
30 III 1873	Pobiedziska	założenie kółka
13 VI 1873	Poznań	zebranie prezesów kółek
31 VIII 1873	Ostroróg	założenie kółka
14 IX 1873	Środa Wlkp.	założenie kółka
7 XI 1873	Krotoszyn	założenie kółka
30 XI 1873	Szamotuły	założenie kółka
4 XII 1873	Śrem	zebranie powiatowe
2 II 1874	Trzemżał	założenie kółka
15 III 1874	Oborniki	założenie kółka
3 V 1874	Kłeco	założenie kółka
29 VI 1874	Poznań	walne zebranie delegatów

8 IX 1874	Wróblewo	założenie kółka
25 X 1874	Wola Książęca	założenie kółka
8 XI 1874	Kostrzyn	założenie kółka
22 XI 1874	Czerlejno	założenie kółka
29 XI 1874	Granowo	założenie kółka
31 I 1875	Garzyn	założenie kółka
21 II 1875	Pniewy	założenie kółka
24 II 1875	Poznań	walne zebranie CTG
28 II 1875	Michorzewo	założenie kółka
29 II 1875	Opalenica	założenie kółka
4 IV 1875	Buk	założenie kółka
28 IV 1875	Poznań	zebranie zarządu CTG
23 V 1875	Lubasz	założenie kółka
14 VI 1875	Koźmin	założenie kółka
29 VI 1875	Poznań	zebranie delegatów
29 VIII 1875	Krzywiń	założenie kółka
5 IX 1875	Kórnik	założenie kółka
9 X 1875	Inowrocław	zebranie powiatowe
14 XI 1875	Wieszczyczyn	założenie kółka
20 II 1876	Modliszewko	założenie kółka
5 III 1876	Gniezno	zebranie kółka
7 III 1876	Poznań	walne zebranie CTG
12 III 1876	Sławno	założenie kółka
26 III 1876	Żoń	założenie kółka
23 IV 1876	Dziekanowice	założenie kółka
28 IV 1876	Poznań	ugoda z Tow. Ubezpiec. Magdeburgskim
30 IV 1876	Głazewo	zebranie kółka
2 V 1876	Września	zebranie powiatowe Tow. Rolniczego
21 V 1876	Poznań	walne zebranie delegatów
18 VI 1876	Gaj Wielki	założenie kółka
24 VI 1876	Opatów	założenie kółka
23 VIII 1876	Środa Wlkp.	zebranie wyborcze kółek
3 IX 1876	Objezierze	założenie kółka
3 X 1876	Szymborze	wystawa kółek

12 XI 1876	Szamotuły	zebranie powiatowe
19 XI 1876	Mogilno	założenie kółka
26 XI 1876	Grabów n. Prosną	założenie kółka
27 XI 1876	Kotłów	założenie kółka
28 XI 1876	Bukownica	założenie kółka
8 XII 1876	Kozłowo	założenie kółka
10 XII 1876	Stęszew	założenie kółka
17 XII 1876	Ujazd	założenie kółka
28 I 1877	Żabikowo	założenie kółka
26 II 1877	Poznań	walne zebranie CTG
24 III 1877	Poznań	walne zebranie delegatów
6 V 1877	Kostrzyn	założenie kółka
13 V 1877	Koźmin	założenie kółka
21 V 1877	Siedlce	założenie kółka
17 VI 1877	Opalenica	zebranie powiatowe
7 VII 1877	Śrem	zebranie powiatowe
15 VII 1877	Września	założenie kółka
26 VIII 1877	Raszków	zebranie powiatowe
23 IX 1877	Gniezno	zebranie powiatowe
24 X 1877	Inowrocław	zebranie powiatowe
1 XI 1877	Kostrzyn	wystawa i zebranie kółka
4 XI 1877	Wągrowiec	zebranie powiatowe
6 XI 1877	Krotoszyn	wystawa kółek
18 XI 1877	Nakło	zebranie powiatowe
21 XI 1877	Morzewo	założenie kółka
26 XI 1877	Przemęt	zebranie kółka
27 I 1878	Potulice	założenie kółka
3 II 1878	Środa Wlkp.	zebranie powiatowe
17 II 1878	Gąsawa	założenie kółka
8 III 1878	Poznań	walne zebranie CTG
23 III 1878	Poznań	walne zebranie delegatów
14 IV 1878	Sowina i Kowalew	założenie kółka
15 IV 1878	Grodzisk Wlkp.	założenie kółka
17 VI 1878	Golina	założenie kółka
23 VI 1878	Buk	zebranie powiatowe
30 VI 1878	Pogorzela	założenie kółka

7 VII 1878	Śliwniki	zebranie powiatowe
25 VIII 1878	Gniezno	zebranie powiatowe
15 IX 1878	Września	zebranie powiatowe
8 X 1878	Bukownica	zebranie powiatowe
20 X 1878	Trzemeszno	zebranie powiatowe
14 XI 1878	Inowrocław	zebranie powiatowe
1 XII 1878	Szamotuły	zebranie powiatowe
17 XII 1878	Krotoszyn	zebranie powiatowe
8 I 1879	Poznań	zebranie zarządu CTG
17 II 1879	Nakło	zebranie powiatowe
3 III 1879	Poznań	walne zebranie CTG
13 III 1879	Poznań	walne zebranie delegatów
25 IV 1879	Koronowo	założenie kółka
2 VI 1879	Środa Wlkp.	zebranie powiatowe
21 VI 1879	Mosina	zebranie powiatowe
22 VI 1879	Michorzewo	zebranie powiatowe
4 VII 1879	Poznań	zebranie zarządu CTG
24 VIII 1879	Gniezno	zebranie powiatowe
31 VIII 1879	Pleszew	zebranie powiatowe
7 IX 1879	Trzemeszno	zebranie powiatowe
16 XI 1879	Wronki	zebranie powiatowe
9 XII 1879	Krotoszyn	zebranie powiatowe
17 I 1880	Wągrowiec	zebranie powiatowe
21 I 1880	Niepart	założenie kółka
8 III 1880	Poznań	walne zebranie CTG
16 III 1880	Poznań	walne zebranie delegatów
20 VI 1880	Opalenica	zebranie powiatowe
22 VI 1880	Dolsk	zebranie powiatowe
15 VII 1880	Żnin	zebranie powiatowe
6 IX 1880	Gniezno	zebranie powiatowe
31 X 1880	Pleszew	zebranie powiatowe
14 XI 1880	Ostrów	zebranie powiatowe
28 XI 1880	Wieleń	założenie kółka - zebranie rozwiązane
23 I 1881	Wieleń	założenie kółka
13 II 1881	Kozielsko	założenie kółka

9 III 1881	Poznań	walne zebranie delegatów
14 III 1881	Koźmin	zebranie powiatowe
8 V 1881	Powidz	zebranie kółka
6 VI 1881	Środa Wlkp.	zebranie powiatowe
22 VI 1881	Inowrocław	zebranie kółka
25 VI 1881	Śrem	zebranie powiatowe
4 VII 1881	Poznań	zebranie zarządu CTG
10 VII 1881	Buk	zebranie powiatowe
28 VIII 1881	Pleszew	zebranie powiatowe
4 IX 1881	Ostrzeszów	zebranie powiatowe
2 X 1881	Koronowo	zebranie powiatowe
23 X 1881	Trzemeszno	zebranie powiatowe
30 X 1881	Przyprostynia	zebranie powiatowe
6 XI 1881	Września	zebranie powiatowe
13 XI 1881	Kostrzyn	wystawa kółka
21 XI 1881	Ostrów	zebranie powiatowe
30 XI 1881	Słabomierz	założenie kółka
1 XII 1881	Wągrowiec	zebranie powiatowe
3 XII 1881	Lipnica	założenie kółka
4 XII 1881	Szamotuły	zebranie powiatowe
18 XII 1881	Uzarszewo	założenie kółka
29 I 1882	Gostyń	założenie kółka
12 II 1882	Kościan	zebranie powiatowe
27 II 1882	Poznań	walne zebranie
1 III 1882	Poznań	walne zebranie delegatów
23 III 1882	Jedlec	założenie kółka
24 III 1882	Krotoszyn	zebranie powiatowe
26 III 1882	Górczyn	zebranie kółka
21 V 1882	Śrem	walne zebranie kófek
28 V 1882	Pakosław, Słupia	założenie 2 kófek
30 V 1882	Środa Wlkp.	zebranie powiatowe
18 VI 1882	Opalenica	zebranie powiatowe
2 VII 1882	Krobia	zebranie powiatowe
3 VII 1882	Pępowo	założenie kółka
8 VII 1882	Taczanów	założenie kółka
9 VII 1882	Pleszew	zebranie powiatowe

27 VIII 1882	Ostrzeszów	zebranie powiatowe
3 IX 1882	Gniezno	zebranie powiatowe
10 IX 1882	Trzemeszno	zebranie powiatowe
8 X 1882	Koronowo	zebranie powiatowe
10 X 1882	Inowrocław	wystawa w kółkach
29 X 1882	Ostrów Wlkp.	walne zebranie powiatowe
30 X 1882	Raszków	wystawa w kółku
12 XI 1882	Kostrzyn	wystawa w kółku i zebranie
21 XI 1882	Września	walne zebranie Towarzystwa Rolniczego
29 I 1883	Wągrowiec	zebranie powiatowe kółek
28 II 1883	Poznań	walne zebranie
8 III 1883	Poznań	walne zebranie Towarzystwa Rolniczego
13 III 1883	Września	walne zebranie Towarzystwa Rolniczego
3 IV 1883	Krotoszyn	zebranie powiatowe
8 IV 1883	Szamotuły	zebranie powiatowe
14 IV 1883	Dąbrówka Ludomska	założenie kółka
17 VI 1883	Śrem	walne zebranie kółek
19 VI 1883	Września	walne zebranie Towarzystwa Rolniczego
29 VI 1883	Września	walne zebranie powiatowe
1 VII 1883	Opalenica	walne zebranie powiatowe
8 VII 1883	Środa Wlkp.	walne zebranie powiatowe
12 VII 1883	Poznań	walne zebranie
15 VII 1883	Inowrocław	zebranie powiatowe
26 VIII 1883	Trzemeszno	zebranie powiatowe
2 IX 1883	Koronowo	zebranie powiatowe
23 IX 1883	Gniezno	zebranie powiatowe
7 X 1883	Skoki	założenie kółka
21 X 1883	Pleszew	zebranie powiatowe
4 XI 1883	Ostrzeszów	zebranie powiatowe
11 XI 1883	Tulce	założenie kółka
14 XI 1883	Września	walne zebranie Tow. Rolniczego

18 XI 1883	Ostrów Wlkp.	zebranie powiatowe
9 XII 1883	Przyprostynia	zebranie i wystawa 2 kółek
16 XII 1883	Czarnków	wystawa
7 II 1884	Czarnków	zebranie kółka
17 II 1884	Budzyń	założenie kółka
9 III 1884	Przyprostynia	walne zebranie kółek
10 III 1884	Poznań	walne zebranie
12 III 1884	Poznań	walne zebranie delegatów
27 III 1884	Wągrowiec	zebranie powiatowe
24 IV 1884	Gniezno	obchód ku czci F. Żółtowskiego
22 VI 1884	Śrem	zebranie powiatowe
29 VI 1884	Opalenica	zebranie powiatowe
2 VII 1884	Środa Wlkp.	jubileusz ks. A. Szamarzewskiego
6 VII 1884	Krobia	zebranie powiatowe
7 VII 1884	Poznań	zebranie zarządu
13 VII 1884	Inowrocław	zebranie powiatowe
31 VIII 1884	Łabiszyn	zebranie powiatowe
19 X 1884	Gniezno	zebranie powiatowe
16 XI 1884	Łęknio	założenie kółka
23 XI 1884	Ostrów	zebranie powiatowe
12 II 1885	Poznań	walne zebranie Tow. Rol. Pozn.-Szamot.
9 III 1885	Poznań	walne zebranie
11 III 1885	Poznań	walne zebranie delegatów
14 IV 1885	Krotoszyn	zebranie powiatowe
31 V 1885	Trzemeszno	zebranie powiatowe
14 VI 1885	Kostrzyn	zebranie powiatowe
28 VI 1885	Przyprostynia	zebranie powiatowe
30 VIII 1885	Ostrzeszów	zebranie powiatowe
6 IX 1885	Pleszew	zebranie powiatowe
27 IX 1885	Gniezno	zebranie powiatowe
8 XI 1885	Koronowo	zebranie powiatowe
22 XI 1885	Ostrów Wlkp.	zebranie powiatowe
8 XII 1885	Kamieniec	założenie kółka
10 I 1886	Szamotuły	zebranie powiatowe
11 II 1886	Wągrowiec	zebranie powiatowe

28 III 1886	Kościan	zebranie powiatowe
6 IV 1886	Krotoszyn	zebranie powiatowe
18 IV 1886	Środa Wlkp.	zebranie powiatowe
29 V 1886	Wrocław	konsekracja arcybiskupa J. Dindera
20 VI 1886	Kostrzyn	zebranie powiatowe
11 VII 1886	Inowrocław	zebranie powiatowe
14 VIII 1886	Nysa	walne zebranie kółek śląskich
29 VIII 1886	Ostrzeszów	zebranie powiatowe
9 IX 1886	Gniezno	zebranie powiatowe
12 IX 1886	Żnin	zebranie powiatowe
26 IX 1886	Koronowo	zebranie powiatowe
3 X 1886	Pleszew	zebranie powiatowe
17 X 1886	Trzemeszno	zebranie powiatowe
24 X 1886	Września	zebranie powiatowe
14 XI 1886	Ostrów Wlkp.	zebranie powiatowe
5 XII 1886	Gołuchów	założenie kółka
16 I 1887	Kościan	walne zebranie powiatowe
30 II 1887	Szamotuły	walne zebranie powiatowe
7 III 1887	Koźmin	walne zebranie powiatowe
24 IV 1887	Wierzenica	zebranie 2 kółek
5 VI 1887	Śrem	walne zebranie powiatowe
19 VI 1887	Środa Wlkp.	walne zebranie powiatowe
3 VII 1887	Inowrocław	walne zebranie powiatowe
17 VII 1887	Granowo	reorganizacja kółek
28 VIII 1887	Ostrzeszów	zebranie powiatowe
4-6 IX 1887	Kraków	wystawa i zjazd kółek galicyjskich
18 IX 1887	Gniezno	zebranie powiatowe
18 X 1887	Stary Dwór	wystawa kółek
30 X 1887	Mogilno	zebranie powiatowe
6 XI 1887	Ostrów Wlkp.	zebranie powiatowe
20 XI 1887	Wielichowo	założenie kółka
27 XI 1887	Wronki	zebranie powiatowe
15 I 1888	Kościan	zebranie powiatowe
15 II 1888	Buk	reorganizacja kółka

13 V 1888	Śrem	zebranie powiatowe
3 VI 1888	Duszniki	założenie kółka
17 VI 1888	Środa Wlkp.	zebranie powiatowe
19 VI 1888	Krotoszyn	zebranie powiatowe
25 VI 1888	Kostrzyn	zebranie powiatowe
8 VII 1888	Inowrocław	zebranie powiatowe
15 VII 1888	Gniezno	założenie kółka
26 VIII 1888	Gniezno	zebranie powiatowe
9 IX 1888	Pleszew	zebranie powiatowe
16 IX 1888	Ostrzeszów	zebranie powiatowe
26 IX 1888	Siemianice	reorganizacja kółka
30 IX 1888	Trzemeszno	zebranie powiatowe
8 X 1888	Wronki	wystawa
16 X 1888	Śrem	sejmik Związku Spółek Zarobkowych
21 X 1888	Ostrów Wlkp.	zebranie powiatowe
22 XI 1888	Wągrowiec	zebranie powiatowe
1 I 1889	Wielkie	założenie kółka
20 I 1889	Kościan	zebranie powiatowe
3 III 1889	Mosina	reorganizacja kółka
26 III 1889	Krotoszyn	zebranie powiatowe
26 V 1889	Września	reorganizacja kółka
16 VI 1889	Śrem	zebranie powiatowe
23 VI 1889	Słupia k. Stęszewa	ponowne założenie kółka
30 VI 1889	Sielec	zebranie powiatowe
18 VIII 1889	Pleszew	zebranie powiatowe
25 VIII 1889	Ostrzeszów	zebranie powiatowe
26 VIII 1889	Kołów	ponowne założenie kółka
1 IX 1889	Gniezno	zebranie powiatowe
15 IX 1889	Inowrocław	zebranie powiatowe
22 IX 1889	Buk	zebranie powiatowe
6 X 1889	Żnin	zebranie powiatowe
13 X 1889	Trzemeszno	zebranie powiatowe
24 X 1889	Wągrowiec	zebranie powiatowe
10 XI 1889	Ostrów	zebranie powiatowe
24 XI 1889	Dakowy Mokre	założenie kółka

18 V 1890	Śrem	walne zebranie powiatowe
1 VI 1890	Szamotuły	walne zebranie powiatowe
22 VI 1890	Środa Wlkp.	walne zebranie powiatowe
29 VI 1890	Kostrzyn	walne zebranie powiatowe
6 VII 1890	Inowrocław	zebranie kółka
31 VIII 1890	Buk	walne zebranie powiatowe
14 IX 1890	Trzemeszno	walne zebranie powiatowe
21 IX 1890	Ostrzeszów	walne zebranie powiatowe
22 IX 1890	Lubczyna	zebranie kółka
28 IX 1890	Gniezno	zebranie powiatowe
14 X 1890	Wągrowiec	wystawa
9 XI 1890	Ostrów Wlkp.	zebranie powiatowe
16 XI 1890	Boruszyn	założenie kółka
25 I 1891	Kościan	zebranie powiatowe
11 IV 1891	Krotoszyn	zebranie powiatowe
26 IV 1891	Owińska	założenie kółka
10 V 1891	Dobrzyca i Koryta	założenie 2 kółek
24 V 1891	Szamotuły	zebranie powiatowe
7 VI 1891	Pleszew	zebranie powiatowe
8 VI 1891	Ostrów Wlkp.	zebranie powiatowe
21 VI 1891	Kostrzyn	zebranie powiatowe
28 VI 1891	Żnin	zebranie powiatowe
5 VII 1891	Inowrocław	zebranie powiatowe
VII 1891	Rymanów	kuracja
6 IX 1891	Buk	zebranie powiatowe
13 IX 1891	Brody	założenie kółka
20 IX 1891	Gniezno	zebranie powiatowe
5 X 1891	Dolsk	jubileusz kółka
11 X 1891	Śrem	wystawa kółek
18 X 1891	Trzemeszno	zebranie powiatowe
1 V 1892	Gostyń	zebranie powiatowe
8 V 1892	Mielżyn	założenie kółka
17 V 1892	Inowrocław	wystawa kółek
22 V 1892	Szamotuły	zebranie powiatowe
29 V 1892	Kościan	zebranie powiatowe
1 VI 1892	Górczyn	jubileusz kółka

12 VI 1892	Śrem	zebranie powiatowe
26 VI 1892	Kostrzyn	zebranie powiatowe
3 VII 1892	Środa Wlkp.	zebranie powiatowe
10 VII 1892	Czacz	założenie kółka
24 VII 1892	Miejska Górka	zebranie powiatowe
7 VIII 1892	Poznań, parafia św. Jan.	założenie kółka
14 VIII 1892	Każmierz	wystawa
22 VIII 1892	Ostrów Wlkp.	zebranie powiatowe
28 VIII 1892	Jarocin	zebranie powiatowe
25 IX 1892	Ostrzeszów	zebranie powiatowe
9 X 1892	Mogilno	zebranie powiatowe
3 XI 1892	Wągrowiec	zebranie powiatowe
30 IV 1893	Lusowo	założenie kółka
3 V 1893	Kórnik	jubileusz kółka
14 V 1893	Szamotuły	zebranie powiatowe
16 V 1893	Krotoszyn	zebranie powiatowe
28 V 1893	Kościan	zebranie powiatowe
11 VI 1893	Objezierze	ponowne założenie kółka
18 VI 1893	Kostrzyn	zebranie powiatowe
25 VI 1893	Środa Wlkp.	zebranie powiatowe
2 VII 1893	Mosina	reorganizacja kółka
13 VIII 1893	Inowrocław	zebranie powiatowe
20 VIII 1893	Pleszew	zebranie powiatowe
27 VIII 1893	Ostrzeszów	zebranie powiatowe
28 VIII 1893	Ostrów Wlkp.	zebranie powiatowe
3 IX 1893	Buk	zebranie powiatowe
17 IX 1893	Gniezno	zebranie powiatowe
1 X 1893	Trzemeszno	zebranie powiatowe
9 XI 1893	Ostrów Wlkp.	zebranie powiatowe
23 I 1894	Wiry	założenie kółka
15 IV 1894	Kościan	zebranie powiatowe
22 IV 1894	Lwówek	założenie kółka
30 IV 1894	Koźmin	zebranie powiatowe
20 V 1894	Szamotuły	zebranie powiatowe
10 VI 1894	Śrem	zebranie powiatowe

24 VI 1894	Środa Wlkp.	zebranie powiatowe
1 VII 1894	Górczyn	zebranie kółka
8 VII 1894	Kruszwica	zebranie powiatowe
12 VIII 1894	Swarzędz	założenie kółka
26 VIII 1894	Jarocin	zebranie powiatowe
27 VIII 1894	Ostrów Wlkp.	zebranie powiatowe
2 IX 1894	Buk	zebranie powiatowe
16 IX 1894	Kępno	zebranie powiatowe
23 IX 1894	Gniezno	zebranie powiatowe
30 IX 1894	Trzemeszno	zebranie powiatowe
24 X 1894	Grodzisk Wlkp.	wystawa kółkowa
8 XI 1894	Wągrowiec	zebranie powiatowe i wystawa
13 XI 1894	Lubiń	założenie kółka
16 XII 1894	Wyskoć	założenie kółka
20 I 1895	Dakowy Mokre	ponowne założenie kółka
26 III 1895	Krotoszyn	zebranie powiatowe
3 V 1895	Koronowo	zebranie powiatowe
12 V 1895	Szamotuły	zebranie powiatowe
20 V 1895	Gościeszyn	zebranie powiatowe
9 VI 1895	Kościan	zebranie powiatowe
23 VI 1895	Żnin	zebranie powiatowe
30 VI 1895	Środa Wlkp.	zebranie powiatowe
7 VII 1895	Inowrocław	zebranie powiatowe
25 VIII 1895	Ostrzeszów	zebranie powiatowe
3 IX 1895	Opalenica	zebranie powiatowe
15 IX 1895	Trzemeszno	zebranie powiatowe
22 IX 1895	Gniezno	zebranie powiatowe
29 IX 1895	Pleszew	zebranie powiatowe
30 IX 1895	Ostrów Wlkp.	zebranie powiatowe
8 XII 1895	Wonieść	założenie kółka
24 XII 1895	Wylatowo i Gębice	założenie 2 kółek
3 V 1896	Mosina	reorganizacja kółka
10 V 1896	Szamotuły	zebranie powiatowe
17 V 1896	Śrem	zebranie powiatowe
31 V 1896	Gościeszyn	zebranie powiatowe
14 VI 1896	Kościan	zebranie powiatowe

28 VI 1896	Środa Wlkp.	zebranie powiatowe
3 VII 1896	Kruszwica	zebranie powiatowe
23 VIII 1896	Kępno	zebranie powiatowe
30 VIII 1896	Jarocin	zebranie powiatowe
31 VIII 1896	Ostrów Wlkp.	zebranie powiatowe
6 IX 1896	Opalenica	zebranie powiatowe
13 IX 1896	Gniezno	zebranie powiatowe
27 IX 1896	Mogilno	zebranie powiatowe
6 X 1896	Żegocin	wystawa kółkowa
10 X 1896	Kotlin	wystawa kółkowa
11 X 1896	Pleszew	zebranie powiatowe
27 X 1896	Gozdanin	wystawa kółkowa
3 XI 1896	Wągrowiec	zebranie powiatowe
15 III 1897	Koźmin	zebranie powiatowe
16 V 1897	Szamotuły	zebranie powiatowe
23 V 1897	Czarnków	zebranie powiatowe
30 V 1897	Żnin	zebranie powiatowe
27 VI 1897	Pleszew	zebranie powiatowe
4 VII 1897	Kościan	zebranie powiatowe
11 VII 1897	Inowrocław	zebranie powiatowe
29 VIII 1897	Ostrzeszów	zebranie powiatowe
30 VIII 1897	Ostrów Wlkp.	zebranie powiatowe
5 IX 1897	Jarocin	zebranie powiatowe
12 IX 1897	Środa Wlkp.	zebranie powiatowe
19 IX 1897	Gniezno	zebranie powiatowe
26 IX 1897	Trzemeszno	zebranie powiatowe
14 X 1897	Raszewy	wystawa kółkowa
17 X 1897	Opalenica	zebranie powiatowe
4 XI 1897	Wągrowiec	zebranie powiatowe
22 V 1898	Przemęt	zebranie powiatowe
5 VI 1898	Żnin	zebranie powiatowe
12 VI 1898	Szamotuły	zebranie powiatowe
19 VI 1898	Śrem	zebranie powiatowe
26 VI 1898	Kościan	zebranie powiatowe
3 VII 1898	Środa Wlkp.	zebranie powiatowe
10 VII 1898	Kruszwica	zebranie powiatowe

14 VIII 1898	Kostrzyn	zebranie powiatowe
21 VIII 1898	Jarocin	zebranie powiatowe
28 VIII 1898	Kępno	zebranie powiatowe
29 VIII 1898	Ostrów Wlkp.	reorganizacja kółka
4 IX 1898	Pleszew	zebranie powiatowe
8 IX 1898	Stęszew	reorganizacja kółka
11 IX 1898	Opalenica	zebranie powiatowe
25 IX 1898	Gniezno	zebranie powiatowe
2 X 1898	Mogilno	zebranie powiatowe
8 XI 1898	Wągrowiec	zebranie powiatowe
28 XI 1898	Śmigiel	założenie kółka
18 IV 1899	Krotoszyn	zebranie powiatowe
14 V 1899	Szamotuły	zebranie powiatowe
22 V 1899	Parkowo	założenie kółka
4 VI 1899	Ryczywół	założenie kółka
11 VI 1899	Żnin	zebranie powiatowe
25 VI 1899	Węgierce	zebranie powiatowe
2 VII 1899	Środa Wlkp.	zebranie powiatowe
27 VIII 1899	Ostrzeszów	zebranie powiatowe
28 VIII 1899	Ostrów Wlkp.	zebranie powiatowe
3 IX 1899	Opalenica	zebranie powiatowe
10 IX 1899	Duszники	wystawa kółkowa
17 IX 1899	Jarocin	zebranie powiatowe
24 IX 1899	Gniezno	zebranie powiatowe
8 X 1899	Pleszew	zebranie powiatowe
22 X 1899	Kostrzyn	jubileusz kółka
26 X 1899	Wągrowiec	zebranie powiatowe
6 V 1900	Środa Wlkp.	zebranie powiatowe
13 V 1900	Szamotuły	zebranie powiatowe
20 V 1900	Śrem	zebranie powiatowe
17 V 1900	Czarnków	jubileusz kółka
24 VI 1900	Kruszwica	zebranie powiatowe
8 VII 1900	Pleszew	zebranie powiatowe
25 XI 1900	Września	zebranie powiatowe
3 V 1903	Winiary	założenie kółka

II. Z ZAGADNIEŃ SYNODALNYCH

Z TRADYCJI KULTU MARYJNEGO NA ŚRODKOWYM NADODRZU ¹

Kult maryjny na środkowym Nadodrzu ma tradycje sięgające czasów średniowiecza. O. Bogusław Kochaniewicz OP, napisał w jednym z artykułów, że *cześć oddawana Matce Bożej u początków chrześcijaństwa na ziemiach polskich miała charakter liturgiczny*². Nie inaczej było na środkowym Nadodrzu w XII i XIII wiekach, bowiem w 1124 r. założono na tych ziemiach biskupstwo ze stolicą w Lubuszu, które w pierwszym okresie istnienia obejmowało tereny od dorzecza rzeki Obry na wschodzie do rzek Haweli i Szprewy, czyli wschodnich dzielnic dzisiejszego Berlina na zachodzie.

W biskupstwie lubuskim istniało jedno z najstarszych sanktuariów maryjnych w Polsce, mianowicie w Górzycy, nazywanej obecnie „odrzańską”, a przed kilkuset laty „maryjną” (*Mariengöritz*). Sanktuarium w Górzycy istniało do 15 czerwca 1551³, kiedy po likwidacji górzyckiego sanktuarium, w innym miejscu, w odległości ok. 80 km od Górzycy na wschód, w ówczesnej diecezji poznańskiej, w połowie XVII kult Matki Bożej odrodził się w klasztorze cystersów w Bledzewie, skąd przeniesiony został do Rokitna, w którym istnieje i rozwija się do dzisiaj, do dzisiaj rozwija się kult Matki Bożej *Cierpliwie Słuchającej* przedstawionej na obrazie, którego kopie od II połowy XVII w., znajdujące się w kościołach na terenie ówczesnej Rzeczypospolitej, Prus Królewskich i Saksonii przyczyniły się do popularyzacji Cudownego Obrazu i samego kultu.

1 Z uwagi na charakter tekstu (Materiały synodu parafialnego) jego aparat naukowy został ograniczony.

2 O. B. Kochaniewicz, *Początki kultu maryjnego w na ziemiach polskich*, Poznańskie Studia Teologiczne, nr 33, 2018, s. 20

3 Wypadki związane ze zniszczeniem górzyckiego sanktuarium opisał ostatnio M. Golemski, *Górzycy – udokumentowane impresje z przeszłości miejscowości, której mogłoby pozazdrościć niejedno miasto*, w: *Gmina Górzycy. Prahistoria – historia – współczesność*, red. M. Golemski, Górzycy 2013, s. 77

Diecezja lubuska

Sanktuarium maryjne w Górzycy.

Początki kultu maryjnego w dawnej diecezji lubuskiej zlokalizować należy w Pamięcinie. Niemiecka nazwa tej miejscowości : Frauendorf znaczy tyle, co Wieś Pani (Najświętszej Maryi Panny) i została źle spolszczona. Jakie formy liturgii praktykowano w ośrodku kultu maryjnego w Paniencinie a następnie w Górzycy ? W wiekach średnich do najbardziej rozpowszechnionych należały Antyfony Maryjna, małe Oficjum o Matce Bożej, czyli modlitwa wyrażoną śpiewem, w której dominowała recytacja Psalmów i Msza Maryjna.⁴ Antyfonę maryjną śpiewano w chórze. Mogła także być śpiewana w kaplicy maryjnej lub przed figurą Matki Bożej w ośrodku kultu maryjnego, do którego mogła prowadzić procesja. Czy to wyliczenie można odnieść do form kultu maryjnego w Paniencinie – Górzycy ? Tutaj dotykamy szerszego problemu, jak kształtowała się liturgia maryjna w sanktuariach maryjnych w wiekach średnich. Mariolog o. prof. Bogusław Kochaniewicz OP stwierdza, że *Nie mamy informacji, jak w tamtych czasach mogło funkcjonować sanktuarium maryjne na terenie ówczesnej Polski. Z jednej strony należy podkreślić kult liturgiczny Kościoła, który w kalendarzu posiadał święta ku czci Matki Bożej. Skoro cały Kościół je obchodził, to tym bardziej sanktuarium maryjne. Czy msze odprawiane we wskazane dni były sprawowane uroczyście (śpiew gregoriański), czy też były recytowane ? Trudno powiedzieć. Jeśli chodzi o pobożność ludową, to można przyjąć z dużą dozą prawdopodobieństwa, że wierni odmawiali w sanktuarium Ave Maria. W owym czasie jedynie pierwsza część tej modlitwy była znana.*⁵

W kalendarzu diecezji lubuskiej, który znamy z zapisu z końca XV w. figuruje sześć świąt ku czci Matki Bożej, 2 lutego (*Purificatio b. Marie v.- Oczyszczenie NMP*), 25 marca (*Annunantionitatis b. Marie v.- Zwiastowanie NMP*), 2 lipca (*Visitatio Marie v.- Nawiedzenie NMP*), 15 sierpnia (*Assumptio b. Marie v.- Wniebowzięcie NMP*) 8 września (*Nativitas b. Virginis – Narodzenie NMP*), 21 listopada (*Presentatio Marie – Ofiarowanie NMP*)⁶. Można z dużą dozą prawdo-

4 O. B. Kochaniewicz, dz. cyt., s. 13

5 List elektroniczny o. B. Kochaniewicza do autora z dnia 27. 11. 2021 r.

6 *Lubusz* [kalendarz diecezji lubuskiej], na podstawie *Breviarum Lubucense*, w: *Chronologia polska*, pod red. B. Włodarskiego, Warszawa 1957, s. 155 - 159

podobieństwa przyjąć, że święta ku czci Matki Bożej w sanktuarium w Paniencinie/ Górzycy były obchodzone uroczyście, być może wykonywano Antyfonę Maryjną w czasie albo po procesji, która prowadziła do Cudownego Wizerunku. Może od końca XIII w. śpiewano dwie pierwsze zwrotki *Bogurodzicy*, albo wykonywano antyfonę *Salve Regina*. Na pewno wiemy, że modlono się modlitwą „Zdrowaś Mario”, której najstarszy tekst znamy z II połowy XIII w., a najstarszy drukowany zapis z II połowy XV w.

Zdrowa Maria miłości pełna Bóg z Tobą, błogosławiona jes między wszemi niewiastami błogosławion owoc żywota twego Jezus Krystus Amen.⁷

Wśród artefaktów znalezionych w pobliżu miejsca, w którym znajdowała się kaplica maryjna znaleziono kilka artefaktów związanych z kultem Matki Bożej. Najliczniej występują wśród nich pierścienie w krzyżami. Należały do duchownych posługujących w kaplicy maryjnej, wskazuje na to niebieska barwa krzyżyków. Duchowni byli zorganizowani w kolegium mansjonarzy, które założył biskup lubuski Jan Borsznic. Kolegium liczyło 5 – 6 duchownych. Na jego czele stał precentor. Znamy precentora Jana Golitza, altarystę w Ośnie. Czuwał nad sprawowaniem kultu bożego w kaplicy. Mansjonarze raz dziennie odprawiali nabożeństwo wotywnie poświęcone Matce Bożej, oraz oficjum (modlitwę wyrażoną śpiewem z recytacją psalmów)⁸. Znaleziono także uszkodzony medalion. Jest pewne, że jest to medalion bractwa maryjnego. W diecezji lubuskiej istniały dwa bractwa, we Frankfurcie Bractwo Najświętszej Maryi Panny odnotowane po raz pierwszy w 1442, ale mogło istnieć wcześniej; w Lubuszu – Bractwo Sług Maryi, także odnotowane w 1440 r. a więc w XV w. Nazwa tego bractwa nawiązywała do ruchu, który kultywował pobożność maryjną i powstał w XIII w. we Włoszech, we Florencji. Motywem, który był stale obecny na emblematy tego ruchu była Pieta. Właśnie Pieta była wyobrażona na awersie medalionu, na rewersie znajdował się relief „Agnus Dei”.

Innym świadectwem kultu maryjnego w dawnej diecezji lubuskiej jest dzwon zawieszony teraz na dzwonnicy w Lubieniu. *Ave Maria gratia plena Dominus tecum*

---

7 Średniowieczna proza polska, zabrał i opracował S. Vrtel – Wierczyński, Wrocław 1959, s. 4

8 M. Golemski, dz. cyt., s.73 - 74

Medalion przed konserwacją (lewa strona) i po (prawa strona)

*Benedicta Te*⁹. Dzwon pochodzi prawdopodobnie z kaplicy maryjnej górzycznego sanktuarium. Został on ufundowany zapewne przez Małgorzatę, wdowę po elektorze Janie Cycero. Małgorzata i jej syn elektor Joachim (1499 – 1535) odwiedzili Górzycę w marcu 1499 r., a w zwyczaju takich wizyt było, że fundowano cenne przedmioty.

---

9 Na podstawie informacji Pani dr Bożeny Grabowskiej, za co serdecznie dziękuję.

Bledzew i Rokitno ¹⁰

Po likwidacji górzycyckiego sanktuarium kult maryjny, w I połowie XVII w. odżył w klasztorze cystersów w Bledzewie. Obraz Matki Bożej, który jest przedmiotem kultu, nieznanego pochodzenia (które daje się śledzić od początku XVII w.), znalazł się w bledzewskim opactwie za sprawą jego opata Jana Kazimierza Opalińskiego w 1639 roku. Do Bledzewa trafił już z opinią cudownego. To zapewne było przyczyną stworzenia kilku (nastu?) jego kopii, które ze względu na technikę wykonania powinny być nazwane „parafrazami plastycznymi” cudownego wizerunku.

Po przeniesieniu kultu do Rokitna, do tamtejszego drewnianego kościoła p.w. Wszystkich Świętych w 1667 nadal tworzono kopie. Nie znamy nazwisk ich autorów, przypuszczalnie byli to bledzewscy cystersi.

W datowaniu najwcześniejszych kopii cudownego obrazu pomocny jest epizod związany z wojną trzydziestoletnią. W 1639 r. cysterki z klasztoru Panschwitz-Kuckau na Łużycach szukały schronienia w Polsce i znalazły je w bledzewskim klasztorze, skąd powróciły w następnym roku na Łużycę z kopią obrazu Matki Bożej. W łużyckim klasztorze kopia cudownego obrazu znajduje się do dzisiaj.

O promieniowaniu kultu Matki Bożej w wizerunku bledzewsko – rokitniańskim świadczą jego kopie znajdujące się w kilku kościołach polskich. Taka kopia znajduje się w kościele w Koszutach Małych, obecnie filialnym parafii w Słupcy. Kościół w Koszutach był w XVII w. kościołem, w którym służbę bożą sprawowali cystersi z opactwa w Łądzie.

Na przełomie XVII i XVIII powstała kopia Cudownego Obrazu Matki Bożej Rokitniańskiej znajdująca się w kościele parafialnym w Łęgowie, między Pruszczem Gdańskim a Tczewem w obecnym województwie pomorskim. Miejsco-wość leżała do rozbiorów w Prusach Królewskich. Do Łęgowa przywiózł kopię cysters Iwo Roweder, wychowanek braniewskiego Kolegium Hozjanum, opat oliwskiego klasztoru cystersów, wizytator klasztorów cysterskich na przełomie lat 30 – tych i 40 – tych XVIII w. .

---

10 Autor niniejszego artykułu poświęcił problematyce kopii bledzewsko – rokitniańskich artykuł w: *Pismo i sztuka to jedyni świadkowie czasów: dziedzictwo średniowiecznych cystersów wpisane w Pomorski Szlak Cysterski*, red. A. Słyszewska – Szybowska, A. Wałkowski, Pelplin 2021, s. 134 – 145. Tam też podane są dalsze informacje źródłowe.

W łęgowskim kościele zainstalowano obraz w połowie grudnia 1741 r., o czym wspomina kronika tamtejszej parafii. W IV kwartale tego roku Iwo Roweder jako wizytator przebywał w klasztorze w Bledzewie i odwiedził kościół w Rokitnie. Z bledzewskiego klasztoru przywiózł obraz do Łęgowa. **w dolnej części obrazu napis *Effigies B.M.V. Rokitniensis Miraculis clara***

Wszystkie wymienione kopie mają sukienki z połączanej blachy miedzianej. Na sukienkach pojawiają się takie same motywy. Najogólniej można je określić jako pasyjne. Są to narzędzia Męki Chrystusa, tzw. *arma Christi*, w przypadku wspomnianych kopii, korona cierniowa, gwoździe, młotek, obcęgi, drabina, włócznia Kasjusza, miecz z obcięтым uchem Malchosa. Na każdej kopii znajduje się także wizerunek orła.

Według historyka sztuki Zygmunta Dolczewskiego, kopie *nienajlepszych pędzli* przedstawiały wygląd obrazu w czasie, w którym powstały¹¹. Nie można mieć wątpliwości, że obraz był wyposażony w sukienkę z motywami pasyjnymi.

Inny typ przedstawienia Matki Bożej widzimy na feretronie z kościoła w Kalsku. Postać Maryi jest przedstawiona w sukience z motywami pasyjnymi, ale na tle symboli inwokacji z Litanii Loretańskiej. Może Litania stanowiła część liturgii maryjnej stale praktykowanej w tym kościółku? Może feretron wynoszono procesyjnie w maju i procesja na rozpoczęcie liturgii nabożeństwa majowego była stałym elementem obchodów miesiąca Maryjnego?

---

11 Z. Dolczewski, *Cudowny obraz Najświętszej Marii Panny z Rokitna. Próba odtworzenia historii*, Kronika Wielkopolska, Nr 1 (129), 2009, s. 37

III. MISCELLANEA LUBUSKIE

KANONIK LUBUSKI BARTŁOMIEJ (OK. 1205 – 1262/ 1276 ?) - „ŁĄCZNIK” KSIĄŻĄT ŚLĄSKICH W WIELKOPOLSCE I JEGO LOSY PO ZAKOŃCZENIU TEJ MISJI

Przedstawienie tematu poprzedzę wprowadzeniem w zagadnienie patronatu nad biskupstwem lubuskim w I połowie XIII wieku i zmian w tej kwestii, które rozpoczęły się po 1249 roku, czyli po podpisaniu aktu cesyjnego między księciem legnickim Bolesławem II Rogatką i arcybiskupem magdeburskim Wilbrandem. Jest to konieczne, ponieważ od tego aktu zaczęły się zawirowania wokół patronatu nad biskupstwem i kapitułą lubuską, które stanęły na przeszkodzie normalnemu funkcjonowaniu kapituły lubuskiej, co znalazło swoje odniesienie w biografii kanonika lubuskiego Bartłomieja.

W literaturze przyjmuje się, że w latach 1138 – 1202/3 ziemia lubuska należała do Śląska, w latach 1202/3 – 1209 do Wielkopolski, później, do roku 1218 ponownie do Śląska, w latach 1218 – 1225 ponownie do Wielkopolski, po czym w latach 1225 – 1249 po raz trzeci do Śląska¹ i patronat nad biskupstwem lubuskim należał w tych okresach do władców tych dzielnic. Po śmierci Henryka II Pobożnego w 1241 r. jego następcą został Bolesław II Rogatka, który do 1247 roku panował samodzielnie, jednakże pod wpływem śląskich kół politycznych około połowy 1248 roku dokonał podziału ziemi śląskiej na dwie dzielnice, wrocławską i legnicką². Bolesław II Rogatka, objąwszy władzę w dzielnicy legnickiej, do której zaliczano także Ziemię Lubuską, przejął także prawo patronatu nad biskupstwem lubuskim. Jako władca Ziemi Lubuskiej i patron biskupstwa lubuskiego 20 kwietnia 1249 r. zawarł układ arcybiskupem magdeburskim

---

1 G. Labuda, *Przynależność terytorialna ziemi lubuskiej w XII i XIII w*, RH 35(1969), s. 19 – 32.

2 A. Jureczko, *Henryk III Biały. Książę wrocławski (1247 – 1266)*, Kraków 1986, s. 33-38.

Wilbrandem, skierowany przeciwko swojemu bratu, księciu wrocławskiemu Henrykowi III Białemu (*nota bene* książę wrocławski zawarł układ skierowany przeciwko Bolesławowi II Rogatce z margrabią Miśni Henrykiem Dostojnym w tym samym dniu ³). Nie będę referował spraw, które doprowadziły do zawarcia obydwu traktatów ani nie będę szczegółowo omawiał ich treści. Zwrócę tylko uwagę na fragment układu księcia legnickiego w arcybiskupem magdeburskim, który brzmi: *prawo, jakie posiadaliśmy* (Bolesław II Rogatka – M. G.) *do protektoratu nad biskupstwem, prepozyturą* (prepozyt był zwierzchnikiem kapituły) *i urzędem kasztelańskim zostanie dla nas zachowane* ⁴. Jak przebiegała realizacja owego protektoratu nie wiemy, albowiem po roku 1249 kapituła lubuska jako korporacja praktycznie znika ze źródeł do 1262 roku, z jednym wyjątkiem, 2 maja 1253 roku papież Innocenty IV upoważnił biskupa hawelberskiego do zbadania sprawy dziesięcin odsprzedanych przez biskupa lubuskiego i kapitułę lubuską margrabiom brandenburskim⁵. W dokumencie znajduje się wzmianka *et ditecti filii capitulum Lubusense* zatem kapituła wyraziła zgodę na sprzedaż dziesięcin, nie wiadomo jednak, w jakim miejscu odbyła się ta czynność, ani kiedy przeprowadzona została transakcja, prawdopodobnie w latach 1249 – 1253, raczej bliżej pierwszej daty. Zwrócimy uwagę na jeszcze jedną okoliczność. Książę pomorski Barnim wystawił w 1254 roku w Seelow dokument dla klasztoru cystersów w Oliwie ⁶. Seelow w 1317 roku w dokumencie wystawionym przez margrabię brandenburskiego Waldemara dla biskupa lubuskiego Stefana II została nazwane *oppidum*, które *dicta ecclesia Lubusana ab antiquo possedit* ⁷, toteż dziwi brak jakiegokolwiek wzmianki w testacji dokumentu Barnima o duchownych lubuskich, co świadczy o tym, że ich w Seelow (jednej z rezydencji biskupów lubuskich) nie było.

---

3 M. Golemski, *Utrata kasztelanii szydlowskiej w 1249 r. (w 765 rocznicę układu zawartego między margrabią miśnieńskim Henrykiem Dostojnym a księciem wrocławskim Henrykiem III Białym)*, *Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archiwalny* Nr 21, 2014, s. 73 - 84

4 Tłumaczenie dokumentu w: E. Rymar, *Klucz do ziem polskich, czyli dzieje Ziemi Lubuskiej aż po utratę jej przez Piastów i ugruntowanie władzy margrabiów brandenburskich*, *Gorzów Wlkp.* 2007, s. 73

5 *Codex diplomaticus brandenburgensis*, hrsg. v. A. F. Riedel, Th. A, tom XX, Berlin 1846, s. 185, nr 12

6 *Pomerelisches Urkundenbuch*, bearb. von M. Perlbach, Danzig 1882, s. 134, nr 160

7 *Codex diplomaticus brandenburgensis*, ed. Ph. Gercken, Th.4, Salzwedel 1774, s. 230

Wkrótce pojawili się inni pretendenci do patronatu nad kapitułą lubuską, który gwarantował wpływ na wybór ordynariusza. Margrabiowie brandenburscy z dynastii askańskiej przejęli władzę nad połową jej terytorium na początku lat pięćdziesiątych XIII w., ale z powodu braku źródeł nie można ustalić granic ich władztwa. Wiadomo tylko, że nad Odrą, na południe od Lubusza, założyli miasto Frankfurt. W tym mieście po roku 1253 osadzili część kapituły lubuskiej⁸, występując *jure caduco* w charakterze jej patronów, bowiem nieznan jest dokument upoważniający margrabiów do odegrania takiej roli. Swoje prawa do patronatu zaznaczył także Kościół magdeburski. Przekonuje o tym dokument kapituły magdeburskiej z roku 1260, wystawiony w czasie sediswakancji w Magdeburgu. Dokument jest zapisem aktu zaprzysiężenia, czyli *confraternitas*⁹ kapitulacji wyborczej kapituły magdeburskiej. Kanonicy magdeburscy związali się wzajemną przysięgą i zawarli układ, na mocy którego ten z ich grona, który zostanie arcybiskupem, będzie strzegł przywilejów kościoła magdeburskiego, do których zaliczono m.in. prawo do *prepositura (...) in Lubus*¹⁰. Biskupi lubuscy, zwłaszcza Wilhelm I rezydujący poza diecezją, na Śląsku uznawał prawdopodobnie, zgodnie z literą układu z 1249 roku, patronat aktualnie panującego księcia śląskiego¹¹. Wobec braku oparcia w kościele katedralnym kapituła lubuska uległa rozproszeniu. Kres tym trudnościom przyniósł układ zawarty w roku 1276, między biskupem lubuskim Wilhelmem II i arcybiskupem magdeburskim Konradem¹². W tekście układu mowa jest o trudnościach związanych z *fluitio-ni sedes*¹³, (niestałością siedziby kapituły) którym postanowienia układu miały zaradzić.

---

8 E. Rymar, *Margrabiowie brandenburscy wobec biskupstwa*, w: *Studia i materiały z dziejów Nowej Marchii i Gorzowa. Szkice historyczne*, Gorzów Wlkp. 1998, s. 47.

9 Na temat *confraternitas* oraz kapitulacji wyborczej w prawie kościelnym zob. *Historia organizacji Kościoła według wykładów Prof. dra Adama Vetulaniego*, cz. II, *Prawo kościelne*, Kraków 1932, s. 122.

10 *Urkundenbuch der Stadt Magdeburg*, tom 1, bearb. Dr Gustaw Hertel, Halle 1892, nr 126, s. 67 – 68. Dziekanem kapituły magdeburskiej był w tym czasie Ruprecht, późniejszy arcybiskup.

11 M. Golemski, *Dwaj biskupi lubuscy Wilhelm I (1251-1273) i Wilhelm II (przed 18 lutego 1274 – 1282) i ich pontyfikaty*, *Colloquia Lubuskie*, SN, *Pio moti affectu in ecclesia lubusensis*, NR II(VII), r. 2019, s. 78-80

12 S.W. Wohlbrueck, op. cit., s. 129.

13 *Codex Diplomaticus Brandenburgensis*, ed. Ph. Gercken, Th.3, s. 443

Kanonik lubuski Bartłomiej występuje w źródłach od 1229 roku. W wystawionym w tym roku dokumencie biskupa Wawrzyńca dla klasztorów cysterskich w Lubiążu i Trzebnicy wraz z innymi kanonikami kapituły lubuskiej udzielił zgody na uposażenie lubuskich placówek tych klasztorów dziesięcinami¹⁴. Trzy lata później, również w dokumencie biskupa Wawrzyńca dla templariuszy występuje scholastyk Boruta (*Boruto*), którego imię można uznać jako oboczna formę od Bartłomiej.¹⁵

W czasie pontyfikatu biskupa Henryka I w 1236 roku, został zawarty układ między opatem lubińskim Gunterem a scholastykiem lubuskim Bartłomiejem układ sprawie dziesięcin ze wsi Rąpice, które miały stanowić prebendę scholastyka. Dokument został uwierzytniony pieczęciami, wśród których znajduje się pieczęć scholastyka Bartłomieja przedstawiająca pochylonego nad pulpitem uczonego. W tym samym roku w dokumencie opatrzonym datą dzienną 2 lutego wraz z kasztelanem lubuskim Przybysławem świadczył na dokumencie księcia Henryka I Brodatego. Po roku 1236 dowodnie przebywał w Wielkopolsce, ponieważ w latach 1246 – 1247 świadczył na dokumentach książąt wielkopolskich Bolesława i Przemysła I, co pozwoliło M. Bielińskiej na przyjęcie hipotezy o wykonywaniu przez Bartłomieja funkcji kancelaryjnych lub sprawowaniu przez niego nadzoru nad pracą kancelarii książęcej. Interesujące jest, jakie wydarzenia spowodowały wyjazd Bartłomieja do Wielkopolski i związek z tamtejszym dworem książęcym? Wydaje się, że kluczem do odpowiedzi na to pytanie są okoliczności związane z dokumentem wystawionym przez Henryka I Brodatego w 1236 r., a konkretnie rysujący się związek z wielkopolską polityką księcia śląskiego i sprzyjającym tej polityce biskupowi poznańskiemu Pawłowi, blisko związanemu z księciem śląskim, wywodzącemu się ze śląskiej rodziny¹⁶.

Nie można wykluczyć, że Bartłomiej był przedstawicielem Henryka I Brodatego i być może Henryka II Pobożnego na dworze książąt wielkopolskich, co by tłumaczyło jego nieobecność w dokumentach lubuskich i śląskich po 1236 r. Kres misji dyplomatycznej Bartłomieja położyła śmierć Henryka II Pobożnego.

---

14 *Schlesisches Urkundenbuch*, hrsg. von H. Appelt, Köln-Wien 1971, nr 307

15 *Urkunden Und Regesten Urkunden und Regesten zur der Geschichte des Templerordens in Bereich des Bistums Cammin und der Kirchenprovinz Gnesen*, wyd. W. Irgang, Köln – Wien 1987, nr 8

16 B. Zientara, *Henryk Brodaty i jego czasy*, Warszawa 1975, s. 200-205

go na polach legnickich w 1241 r. Panem „na Lubuszu” i patronem biskupstwa lubuskiego został jego młodszy syn Mieszko, który zmarł jednak w 1241 lub 1242 roku, a po jego śmierci władzę nad Ziemią Lubuską objął najstarszy syn Henryka II Pobożnego, Bolesław II Rogatka¹⁷. Bartłomiej prawdopodobnie był niechętny rządowi Bolesława II Rogatki, sytuację zapewne skomplikował *vacat* w biskupstwie lubuskim (biskup Henryk I wystawił ostatni dokument w 1244 roku, jego następcą biskup lubuski Nanker wystąpił po raz pierwszy na synodzie wrocławskim legata Jakuba w 1248 r.). Wobec tych okoliczności Bartłomiej pozostał w Wielkopolsce, chociaż jako kanonik i scholastyk lubuski. Późniejsze rozproszenie kapituły spowodowało, że nie miał do czego wracać. Na jego pobyt w Wielkopolsce istnieją „twarde” dowody. W latach 1246 – 1247 świadczyły na dokumentach książąt wielkopolskich Bolesława i Przemysła I¹⁸, co pozwoliło Marii Bielińskiej i Franciszkowi Sikorze na przyjęcie hipotezy o wykonywaniu przez Bartłomieja funkcji kancelaryjnych lub sprawowaniu przez niego nadzoru nad pracą kancelarii książęcej¹⁹. Do tego zagadnienia powrócimy.

Pewne znaczenie dla hipotetycznego pobytu w Wielkopolsce kanonika lubuskiego Bartłomieja ma fakt posiadania przez biskupów lubuskich w Wielkopolsce klucza majątkowego z centrum w Kazimierzu pod Koninem, który dawał materialne podstawy do działań Bartłomieja na dworze książąt wielkopolskich. Problematyka gospodarcza tego klucza jest bardzo dobrze poznana. Herbert Ludat poświęcił jej część dzieła opublikowanego w latach czterdziestych XX w.²⁰, natomiast w latach sześćdziesiątych wydał tekst źródłowy obejmujący stan uposażenia biskupstwa lubuskiego na początku XV w., w tym klucz kazimierski²¹. Wspomnieć jeszcze należy o artykule krytycznym Józefa Matuszewskiego,

---

17 E. Rymar, *Klucz do ziem polskich*, s. 60-61

18 *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, wydany staraniem Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Poznaniu [wyd. I. Zakrzewski], t. 1(984-1287), T. I, Poznań 1877, nr 254, 263, 264: *Bartholomeo scolastico Lubucensi*.

19 M. Bielińska, *Kancelarie i dokumenty wielkopolskie XIII wieku*, Wrocław 1967, s. 93; Sikora F., *Dokumenty i kancelaria Przemysła I oraz Bolesława Pobożnego 1239 – 1279, na tle współczesnej dyplomatyki wielkopolskiej*, Wrocław 1969, s. 76 .

20 H. Ludat, *Bistum Lebus. Studien zur Gründungsfrage Und zur Entstehung und Wirtschaftsgeschichte seiner schelesich-polnischen Besitzungen*, Weimar 1942, s. 202 - 205

21 *Das lebuser Stiftregister von 1405. Studien zu den Sozial und Wirtschaftsverhältnissen im mittleren Oderraum zu Beginn des 15. Jahrhunderts*, Th. 1, Wiesbaden 1965

będącym polemiką z publikacją H. Ludata z lat czterdziestych²² i o pracach Krystyny Górskiej-Gołaskiej, w których badaczka pisała dzieje klucza kazimierskiego i poddała szczegółowej analizie problematykę gospodarczą klucza²³. Słabiej znamy problemy związane z zarządem dobrami kazimierskimi w XIII w. Nie można wykluczyć, że Bartłomiej sprawował pieczę nad tymi dobrami w czasie pobytu w Wielkopolsce.

Także w Wielkopolsce, w Gnieźnie natrafiamy na ostatni ślad źródłowy Bartłomieja, pochodzący z 1262 roku. Jest to dokument wystawiony przez biskupa Wilhelma I dotyczący wsi Niemysłów, Dobieszowice i Gadowa w wielkopolskich dobrach biskupstwa lubuskiego, który konsensowała kapituła (*de voluntate bona et consensu Capitulum nostrum*)²⁴. W testacji dokumentu występuje jednak tylko kanonik lubuski Bartłomiej (*dominus Bartholomeus scolasticus Lubucenssi*) i Henryk (*dominus Henricus*), prawdopodobnie kapelan biskupa Wilhelma.

Zwróciliśmy wcześniej uwagę na hipotezę Marii Bielińskiej i Franciszka Sikory o wykonywaniu przez Bartłomieja funkcji kancelaryjnych lub sprawowaniu przez niego nadzoru nad pracą kancelarii książecczej. Zweryfikujemy tą hipotezę, analizując *ars dictaminis*, w oparciu o którą zrehabilitowane zostały dokumenty, w których świadczył kanonik lubuski Bartłomiej i poszukamy dla nich kontekstu w postaci innych dokumentów, w których powstaniu Bartłomiej mógł mieć udział, czyli dokument wystawiony w roku 1236 przez księcia śląskiego Henryka I Brodatego, w którego testacji także wystąpił Bartłomiej (na potrzeby szkicu oznaczymy go jako H.B.-B, oraz dokument układu co do dziesięcin z Rąpic, którego współwystawcą był Bartłomiej także w 1236 roku (który oznaczymy jako U.R-B).

Dokument wystawiony 17 lipca 1246 roku przez książąt wielkopolskich Przemysła I i Bolesława (oznaczony jako KDW I 254)²⁵, rozpoczyna się inwokacją *In nomine Patris et Filii et Spiritus sancti amen*, promulgacja brzmi *notum facimus tam presentibus quam futuris*; po dyspozycji następuje formuła określe-

---

22 I. Matuszewski, *O biskupstwie lubuskim. Uwagi krytyczno-polemiczne*, Czasopismo Prawno-Historyczne, nr 2, 1949, s. 67 - 71

23 K. Górka - Gołaska, *Kazimierz Biskupi w średniowieczu*, w: *Dzieje kultu Pięciu Braci w Polsce i Europie*, t. 2. Kazimierz Biskupi 2003, s. 46 - 69

24 *Kodeks Dyplomatyczny Wielkopolski*, t. 1, nr 405

25 *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, T. I, nr 254.

nie miejsca z formułą *Actum in .... in presenciam inclite domine Hedwigis* po czym następuje lista świadków i datacja *anno Domini M.CC.XL.VI in die beati Alexii confessoris* oraz korroboracja *ut autem hec vendicio et empcio perpetue firmitatis robur obtineat, presens scriptum sigillorum nostrorum munimine duximus roborandum*. Formuła korroboracji jest treściowo związana z zakresem nadania i w takim brzmieniu nadaje tekstowi dyplomu walor spójności.

Dokument wystawiony dnia 3 lipca 1247 roku przez księcia wielkopolskiego Bolesława (oznaczony jako KDW I, 63)²⁶, rozpoczyna się inwokacją *In nomine sancte Trinitatis amen*; promulgacja brzmi: *notum facio universis tam presentibus quam futuris, quod*; po dyspozycji następuje korroboracja *ut autem hec nostra donacio futuris temporibus perpetue firmitatis robur obtineat, presentem paginam mei sigilli munimine roboravi*. Określenie miejsca czynności następuje w formule *Actum in cenobio beati Laurentii ante Kalis* oraz datacja *anno domini M.CC. XLVII V Nonas Iulii* i lista świadków *presentibus comite Iarosto palatino Kalis-siensi, magistro Bartholomeo scolastico Lubucensi, comite Bedigostio camerario domini episcopi supra dicti*. W testacji tego dokumentu Bartłomiej występuje z tytułem magistra, w dokumentach lubuskich z tytułem tym nie występował.

Dokument wystawiony tego samego dnia przez księcia Przemysła (oznaczony jako KDW I, 264)²⁷, rozpoczyna się od inwokacji *In nomine Dei eterni amen*. Po inwokacji następuje arenga *Quoniam acta et voluntates hominum per intervalla temporum solent variari, necesse est quod ea que debent perpetuari litterarum apicibus annotentur, ut sic posterorum noticie presentur*. Ta sentencja zawiera motyw ideowy charakterystyczny dla areng memoratywnych, uzasadniających potrzebę dokumentu działaniem czasu, który zaciera pamięć o ludzkich czynach. Dalej następuje promulgacja *Inde est, quod* oraz intytulacja i dyspozycja. Po dyspozycji następuje określenie miejsca czynności w formule *Actum in Trono ad sanctam Mariam* oraz datacja *die quarto post festum beati Petri anno Domini M.CC.XLVII*. Dokument kończy się listą świadków, na której Bartłomiej występuje bez tytułu magistra.

Porównując dyktat tych dokumentów z dyktatem dokumentu lubuskiego U.R-B, w którego sporządzeniu uczestniczył Bartłomiej zauważymy, że tylko je-

---

26 Tamże, I nr 63.

27 Tamże, I nr 264.

den, wystawiony przez Przemysła (KDW I, 264) 3 lipca 1247 r. posiada w swoim dyktacie element zbieżny z dokumentem lubuskim wystawionym w 1236 roku (Elementem tym jest: inwokacja *In nomine domini dei eterni amen*, Inwokacja ta została uznana przez Franciszka Sikorę za charakterystyczną dla dyktatu notariusza Michała z kancelarii książąt wielkopolskich, z racji jej rzadkości w XIII-wiecznej dyplomatyce²⁸. Wystąpienie tej inwokacji F. Sikora odnotował po raz pierwszy w roku 1247 w dokumencie²⁹, którego dyktat przez M. Bielińską uznany został za złożony z elementów dyktatu Michała, w tym inwokacji, oraz dyktatu cysterskiego³⁰. Omawiana inwokacja przeważa wprawdzie w dyplomach dyktatu notariusza Michała, jednak istnieją przesłanki pozwalające na powiązanie jej pojawienia się w kancelarii wielkopolskiej z osobą scholastyka lubuskiego Bartłomieja. Najważniejszą jest jej występowanie w dokumencie lubuskim z 1236, którego lubuski scholastyk Bartłomiej był współwystawcą.

Dyktat dokumentu H.B.-B KDW I, nr 186, wystawionego w roku 1236 przez księcia śląskiego Henryka I Brodatego w nieznanym miejscu wykazuje pewne podobieństwa do dyktatu dokumentu KDW I, nr 264, którego współdyktatorem mógł być Bartłomiej. Wprawdzie nie powtarza się w nim inwokacja dokumentu wielkopolskiego, jednak układ formuł protokołu odpowiada układowi formuł tej części KDW I, nr 264. W dokumencie księcia śląskiego po arendze występuje wyrażenie *hinc est*, podobnie jak w dokumencie H.1, w dokumencie wielkopolskim występuje w takiej funkcji wyrażenie *inde est*. Poza tym arengi dwóch dokumentów, KDW I, 264 oraz KDW I, nr 186 posiadają wspólną cechę stylistyczną, która polega na stosowaniu formy infinitivus preaesens passivum: KDW I, nr 186 : *largitari* KDW, 264 : *perpetuari*

Wszystkie zasygnalizowane cechy dyktatu dokumentów H.B.-B i KDW I 264 z roku 1247 wskazują na udział scholastyka lubuskiego Bartłomieja w ich sporządzeniu. Bartłomiej wprowadził także do zbioru formuł stosowanych w kancelarii książąt wielkopolskich inwokację *In nomine domini Dei eterni amen*, stosując ją w dokumencie KDW I, nr 264. Inwokację tę upowszechnił w kancelarii wielkopolskiej notariusz Michał.

---

28 Franciszek Sikora op. cit., s.114.

29 Tamże, s. 114, przypis 14.

30 M. Bielińska, *Kancelarie i dokumenty*, s. 242, komentarz do regestu P 18.

Pora na podsumowanie tego krótkiego szkicu. Jego celem było wykazanie, jakie motywy skłoniły kanonika lubuskiego Bartłomieja do pobytu w Wielkopolsce, na dworze książąt Bolesława Pobożnego i Przemysła I, który rozpoczął się w latach czterdziestych XIII w. i trwał do lat sześćdziesiątych. Sądzymy, że w ostatnich latach panowania księcia śląskiego Henryka Brodatego Bartłomiej został „oddelegowany” na ten dwór jako zaufany kanonik lubuski w celu pełnienia funkcji „łącznika”. Zawierucha dziejowa, która przetoczyła się nad Ziemią Lubuską w połowie XIII wieku i która ostatecznie doprowadziła do zerwania więzi tego terytorium z Polską na około 700 lat spowodowała, że Bartłomiej nie powrócił do Lubusza. Rozproszenie kapituły lubuskiej także nie stworzyło warunków do powrotu. Nie rezygnując z tytułu kanonika lubuskiego związał się z kancelarią książąt wielkopolskich, zaś tylko okazjonalnie wystąpił jako świadek przy czynnościach prawnych goszczącego w wielkopolskim Gnieźnie biskupa lubuskiego Wilhelma I w 1262 roku. Świadectwem jego znajomości zasad *ars dictatoria*, która była podstawową umiejętnością w pracy personelu kancelaryjnego są dokumenty, w których wystawieniu uczestniczył.

Przesłanie od redakcji	3
------------------------------	---

Z TRADYCJI SAMORZĄDNOŚCI WIELKOPOLSKIEJ

Prof. dr hab. Janusz Karwat

Maksymilian Jackowski Wybitny Wielkopolec	9
---	---

Prof. dr hab. Janusz Karwat

Intinerariusz Maksymiliana Jackowskiego 1873-1903	29
---	----

Z ZAGADNIEŃ SYNODALNYCH

Dr Marek Golemski

Z tradycji kultu maryjnego na środkowym Nadodrzu	45
--	----

MISCELLANEA LUBUSKIE

Dr Marek Golemski

Kanonik lubuski Bartłomiej (ok.1205-1262/1276?) – łącznik książąt śląskich w Wielkopolsce i jego losy po zakończeniu tej misji	53
--	----